

Az egyházi bírászkodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*

Bevezetés

A magyar jogtörténeti irodalom az egyházi törvénykezés kérdéskörét meglehetősen elhanyagolta. Ugyan Kitonich János 1619-ben megjelent úttörő perjogi munkájában szentelt az egyházi bírászkodásnak egy fejezetet, s a következő évszázadokban is születtek olyan munkák, amelyek a szentszéki bírászkodásban szokásos szabályokat és formulákat érintik,¹ ezek az íráskor azonban nem adnak hírt a középkor korai és érett szakaszáról. A magyar kutató még mindig a Hajnik Imre alapvető munkájában is csak vázlatosan tárgyalt áttekintésre van utalva, vagy egy különben már meghaladott egyháztörténeti munkát kell, hogy kézbe vegyen.² Az újabb irodalomból csupán G.E. Müller helytörténeti kutatásai és egy doktori disszertáció említhető.³ Néhány esztendeje azonban már egy korszerű tanulmány is megjelent Szentirmai A. tollából a magyar főesperesek jogszolgáltató tevékenységéről.⁴ Továbbra is érintetlen területnek számít azonban a fejlődés fő áramlata, a szentszéki szervezet, az illetékesség és maga a bírászkodási tevékenység.

Ezekkel a kérdésekkel kívánunk foglalkozni a jelen tanulmányban. Egy több évtizedes kutatómunka gyümölcsei természetesen csak válogatással mutathatók be. Elsősorban tehát a középkori Magyarország általános társadalmi és politikai fejlődésének tükrében igyekeztünk a kibontakozás fő vonalait megrajzolni. Kronológiai rendszert követünk, noha az egyes évszázadok nem alkotnak szerves egységeket, mégis alkalmasak arra, hogy a tárgyalás keretétül szolgáljanak és megóvjanak a dogmatikus, történelmietlen és túlzott általánosítástól. Ilyenfajta keretek használata annál is inkább indokolt, mivel az ország társadalmi és politikai helyzete, s vele az egyházpolitika is, folytonos változásnak volt kitéve.

A szentszéki bírászkodás fejlődése alig érthető meg olyan kérdések tisztázása nélkül, mint

* A dolgozat eredeti címe és megjelenési helye: BÓNIS, GYÖRGY: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526*, in: ZRG 80 Kan.Abt. 49 (1963), S. 174-235.

¹ KITONICH, JOHANNES: *Directio methodica processus iudicarii consuetudinarii incltyi regni Hungariae*. Tynaviae 1619, cap.XII. (később a *Corpus iuris Hungarici* is közli); KHLÓSZ P.: *Praxis seu forma processualis fori spiritualis...* Tynaviae 1756; RÉPSZELI L.: *Pauli Klosz... Praxis fori spiritualis. Notas adiecti ex iure canonico L.R.* Tynaviae 1756; GÓZONY GY.: *Egyházi törvénykezés Magyarországon*. Pest 1841. — A protestáns egyházi bíróságok irodalma itt elhanyagolható.

² Hajnik, 113-119.; *Érdúj helyi*, 166-194. Itt említem, hogy e tanulmány azon irodalmi hivatkozásait, amelyeket Bónis György a regeszták forrásaiként is használt és ezért ott, a **Források** c. jegyzékben szerepeltetett, itt csak a szokásos, rövidített formában idézem. (Balogh E.)

³ MÜLLER, G.E.: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192—1848. I—III.* (folyamatos oldalszámozással), Nagyszeben 1934-1936, 444-496; SISKA Á.I.: *A püspöki vikáriusok működése és oklevelei a XIII-XIV. században Magyarországon*. Gépelt kézirat, 1930.

⁴ Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters, in: ZRG 74 Kan.Abt. 42 (1957), S. 132-201, 186-196, valamint alul a 32.sz. megjegyzés.

a külföldi kánonjogi tanulmányok, az egyetemek szerepe, a vezető rétegek jogtudásának szélesedése, a hiteleshelyek és a közjegyzők működése, a jogtudományi irodalom, a külföldi jogi szakművek hatása stb. Ez utóbbi kérdéseket már tárgyaltuk egy másik, a középkor római jogáról írt tanulmányban, bővebb tájékozódás végett ezt kínáljuk az olvasónak.⁵ A szentszéki bíróságok eljárásának anyaga pedig feldolgozásra vár.

I. A kezdetek

1. Az egyházjog Szent István törvényeiben

Mint ismeretes, a magyarok a népvándorlás egy kései hullámaként a 9. század végén jelentek meg a Kárpát-medencében. A földművelési ismeretekkel és kézműveskultúrával is rendelkező magyar pásztornép kemény harcot vívott a megmaradásért. A hódítóknak és az itt talált gyér szláv és germán népségeknek a termelés elavult, extenzív formái kevés megélhetést adtak. Az Augsburg mellett elszenvedett vereség (955) után a nyugati és déli irányba vezetett rablóhadjáratok is kilátástalanná váltak. A nép egész életmódjának kellett megváltoznia, vagyis az ősi állattenyésztés mellett mindinkább a földművelésre kellett áttérni, s így a vándorló pásztornép lassan letelepedett.⁶ Bár a rabszolgaság sohasem tartozott a magyar társadalom jellemző vonásai közé, a szabad állapottal nem rendelkezők száma a hadjáratok következtében és az őslakók alávetésével jelentősen megnőtt. A mind jobban megerősödő vezérek hatalma és gazdagsága lépésről lépésre szétfeszítette a régi nemzetségi társadalmat; a kialakuló osztályok közötti ellentétek már csak az állam segítségével voltak kiegyensúlyozhatók. A törzsfők hatalmát Géza fejedelem törte meg, maga az államalapítás pedig fia, I. (Szent) István nevéhez fűződik (997-1038). István II. Szilveszter pápa és III. Ottó császár támogatását megszerezve 1000-ben királlyá koronáztatta magát, és megalapította azt az önálló keresztény államot, amely meggyorsította a nemzetségi társadalom felbomlását és elősegítette a feudális viszonyok kifejlődését.⁷

A születő korafeudális államnak a szomszédok leigázására és a régi nemzetségek fegyveres ellenállásának megtörésére irányuló erőfeszítéseiben döntő tényezőnek bizonyult az egyház támogatása. Így aztán nem csoda, hogy a — kezdetben szláv és germán ajkú — klerussal az egyházjog is megjelent az országban. A 11. század törvényei és zsinati határozatai szemléletes képet adnak arról a széles mozgástérről, amellyel a kánonjog (canones) anélkül rendelkezett, hogy köz-

⁵ *Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn*, in: *Ius Romanum Medii Aevi*, pars V. 10. Mediolani 1964.

⁶ MOLNÁR E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. Budapest 1949, 161-170.; eltérő véleményt fogalmaz meg VÁCZY PÉTER: *A korai magyar történet néhány kérdéséről*, in: *Századok* 92 (1958) 265-345.; ugyanott BÓNIS GYÖRGY: 93 (1959) 498-533.

⁷ A külföldi olvasó számára hozzáférhető művek: DEÉR, J.: *Heidnische und Christliche in der altungarischen Monarchie*. Szeged 1934., és VÁCZY, P.: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Pécs 1935.; — ezek az írások még szelvénytörténeti fogantatásúak. Az újabb értékeléshez lásd: a 6.sz. lábjegyzetben felhozott írásokat, valamint BÓNIS GY.: *István király*. Budapest 1956.

vetlen törvényhozói irányítás alatt állt volna.⁸ Azáltal, hogy J. Savicki úttörő felismerései megnyitották az utat I. István törvényeinek interpolációkutatásához, e jeles jogemlékben két, egy régibb és egy újabb keletű szövegemlék különböztethető meg. E törvények alaposabb vizsgálata igazolja azt a régi felfogást, amely messzemenő nyugati befolyásról árulkodik.⁹ Az államalapító jellegzetes, eredeti vonásokkal rendelkező törvényhozásában található egy lényegesen új elem: az egyházzal való szoros együttműködés. A keresztény egyház parancsainak (szentmise, böjtölés, gyónás, tized stb.) érvényesülését a királyi hatalom kényszerítette rá a népre; a *defensor christianitatis* (Szent István I, 13.) cserébe a klérus határozott támogatását élvezte. Püspökök és papok megbízatásukat a törvényhozótól kapják, ám ezeket a *canonum institutiones* (vagy *mandata*) szerint teljesítik (Szent István I, 14, 15, 17.). A világi és egyházi bíráskodás viszonyára legjobban az első törvénykönyv 13. fejezete világít rá. Az egyházi előírások megsértői elleni eljárások *per disciplinas canonum* a püspöki szék elé tartoznak, és az itt hozott egyházi büntetések megátalkodott bűnelkövetőknél hétszer ismételhetők; eredménytelenség esetén a királyi törvényszék elé kerül a bűnös.¹⁰ Hasonlóan szabályozza a törvény a boszorkányok (striga) elleni eljárást: első ízben *secundum iudicialem legem* a plébános ítél, aki a böjt és a tanítás eszközével élhet; a visszaeső testének három pontjára beleégetik a templom kulcsát; harmadikban átadják a (világi) bírának.¹¹

A szentistváni törvénykönyv igen hasonló az angolszász törvényekhez. Az olyan bűncselekmények mint gyilkosság, házastárs megölése, hamis eskü kettős szankciót vonnak maguk után: a kompozícióhoz és pénzbüntetéshez a kánonok szerinti böjt (I, 14.) társul. A magyar államalapítás "kánonjoga" a Gratianus előtti állapotot tükrözi, melynek előírásai az akkortájt széles körben elterjedt vezeklési könyvekben gyökereztek.¹² Mindazonáltal látható, hogy a törvénykezés az apostoli tekintéllyel övezett király egységes vezetése alatt állott; ő elnökölt a királyi tanácsban (senatus), tehát a vegyes zsinaton, mint Isten földi helytartója és a természetfölötti igazság kiszolgáltatója.¹³

⁸ BÓNIS GY.: *Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog*, in: *Regnum III (1938-1939)*, 75-97.

⁹ SAWICKI, J. VON: *Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stephans des Heiligen*, in: *Ung. Jahrbücher* 9 (1929) 395-425. — A szövegeket lásd in: ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest 1904. (a továbbiakban: *Törvények*) és BARTONIEK EMMA: *Szent István törvényeinek XII. századi kézírata. Az admonti kódex*. Budapest 1935.

¹⁰ *Törvények*, Szent István I, 13.

¹¹ *Törvények*, Szent István I, 33.

¹² OAKLEY, TH.P.: *English Penitential Discipline and Anglo-Saxon Law in their Joint Influence*, in: *Columbia Studies in History...* vol. 107, no. 2 (New York 1923) 142; BÓNIS GY., in: *Századok* 72 (1943) 463-466.

¹³ Vö. hasonló értelemben DEÉR J.: (lásd: 7.sz. láb.jz.), 29.; VÁCZY P. uo. 60.; GUOTH K.: *Megoldandó kérdések az Intelmekben*, in: *Századok*: 77 (1943) 16-22.

2. A klérus bíraskodási kiváltsága a 11. és 12. században

A *privilegium fori*, mint főként egyházi megfogalmazásban testet öltő kiváltság megjelenése a 11. század közepére tehető. A magyarországi latin irodalom első emléke az a királytűkö: "*De institutione morum ad Emericum ducem*", amely Szent István királynak korán elhunyt fiához írt intelmeit tartalmazza. Az irodalmi értékeit tekintve is nagybecsült mű J. Chr. Engels kritikai megjegyzéseitől¹⁴ kezdve heves viták tárgya. A napjainkig uralkodó hagyományos felfogás az *Intelme*kben az első király "politikai testamentumát"¹⁵ látja, némely kifejezés és célzás azonban későbbi szerzőre enged következtetni; az egyes társadalmi rétegek megjelölésére használt terminológia az 1070-es évek állapotát tükrözi.¹⁶ Ebben az államfilozófiai tanulmányban az ifjú herceghez intézett arra vonatkozó figyelmeztetést találunk, hogy az egyházfőket a legnagyobb megbecsülésben részesítse, hogy ezáltal "koronáját", vagyis a királyi hatalmat biztosíthassa, ékesíthesse és méltóan láthassa el. A zoltáros ismert soraihoz: "*Nolite tangere christos meos*" (Zsolt. 104, 15.) az egyházi szerző az alábbi szavakat fűzi: "*Ille enim tangit christos dei, qui contra divinum atque canonum institutum sacri ordinis viros falsis criminationibus fedat atque in publicum protrahit.*" Ha egy főpap vétkezne, a király intse meg őt négyszemközt háromszor vagy négyszer, és csak ha megátalkodott, bűnében makacsul megmaradó az illető, akkor kell a *preceptum evangelii* szerint (Máté 18, 15-17.) ügyét az egyház elé vinni. Hiszen maga az Isten tiltotta meg feltejeinek világi bíróságok (ab humano die) elé való állítását.¹⁷

Még részletesebben kerül kifejtésre az egyház bíraskodási privilégiumának elve a szent-istváni törvénykönyv első fejezeteiben. Mint arról már szó esett, e dekrétumban felfedezhető egy újabbkeletű, még a 11. században interpolált szövegréteg (I, 1-5, II, 17). A magyar kutatás mindkét első fejezetet már régóta mint a mainzi zsinati határozatok (847, can. 6-7) csaknem szó szerinti átvételként, a következő három fejezetet pedig Pseudoisidorustól való meglehetősen ügyetlen átvételként tartja számon.¹⁸ A világi bírák e források szerint csak a püspökök után következnek "*ad iustitias faciendas iuxta precepta legis divine*" (I, 2); világi személy egyházi ellen érvényesen nem tanúskodhat, ám mindenkor készen kell állnia arra, hogy akár életét is feláldozza a papokért (I, 5). A *privilegium* világos megfogalmazása ezek után teljesen magától értetődő: "*Nemo enim clericum quemlibet in publico examinare presumat nisi in ecclesia*" (I, 4). Jóllehet ezek a szöveghelyek valószínűleg egy klerikus interpolációi, a *privilegium fori* jogigénye nem maradt vágyálom. Szent

¹⁴ *Geschichte des ungarischen Reichs*. Wien 1813. I. 132-133.

¹⁵ Lásd a BALOGH J.-féle kiadást, in: *Scriptores Rer. Hung.* II. Budapest 1938. 611-627, valamint szintén tőle: "*Ratio*" és "*mos*". *A római jog megújulásának nyomai a szentistváni Intelme*kben. Budapest 1944. Az Archivum Philologicum (1943) különlenyomata, irodalomjegyzékkel.

¹⁶ Lásd legutóbbi eszmecséremet (ti. Bónis Gy.) Váczy Péterrel, in: *Századok* 93 (1959) 529-531.

¹⁷ *Institutio morum*, cap. III (Scriptores Rer. Hung. II, 623), vö: BÉKEFI REMIG: *Szent István király Intelmei*, in: *Századok* 35 (1901) 951, 971.; GUOTH, a megadott helyen (13. sz. láb. jz.), hasonlóan *Századok* 77 (1943) 16-20.

¹⁸ SCHILLER, F.: *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht* (H.-Brunner-Festschrift 1929), 407-408.; MADZSAR I.: *Szent István törvényei és az ún. symmachusi hamisítványok*, in: *Szent István Emlékkönyv*, Budapest 1938. II. 206-208, 223.

László király (1077-1095) három törvénye közül a legrégebbi, amely valószínűleg még elődje idején készült, pecsétküldési joggal (azaz idézési joggal) ruházta fel a királyt mindenkivel szemben, "*exceptis presbiteris et clericis necnon comitibus*".¹⁹

A 11. század végi törvények még bővebb felvilágosítást adnak az egyházi törvénykezés eljárásáról. A megújuló pogánylázadások miatt a magántulajdont, az új feudális rend alapját dráki szigorúsággal védte a jog a maga szankcióival. I. László feltűnően kemény törvényei (az ún. II. könyv, 1077. körül) nem feledkeznek meg az egyháziak által elkövetett bűncselekményekről sem. Ha egy klerikus tyúkot, libát vagy gyümölcsöt lop, előjárója (a magistro) testileg fenyítse meg; ennél nagyobb értékre elkövetett lopás esetén — degradációt követően — át kell adni az elkövetőt a világi bíróságnak.²⁰ A király elnökletével megtartott szabolcsi vegyes zsinat (1092) mindenekelőtt a cölibátus nehéz kérdésével foglalkozik; teszi ezt az investitúra harc kellős közepén! A papok "első és törvényes" házasságukban a pápa állásfoglalásáig megmaradhatnak (I.László I,3), ám a második vagy harmadik feleségüket, továbbá özvegyasszonyt vagy elvált nőt el kell hagyniuk. Ha az ilyen *bigami*²¹ asszonyaikhoz önféjüen ragaszkodnak, *secundum instituta canonum* degradációt kell, hogy elszenvedjenek (I,1). Azt az *archipresbitert*, aki tudatlanságból egy tiltott házasságban élő papot tovább enged működni, *iudicio voluntario episcopi* kell elítélni. Az eljárás tehát kánonjogi úton halad; ha azonban püspök vagy érsek az a személy, aki az efféle makacs házaspapokat *spreto synodali decreto* megtartja a szent szolgálatban, őket a király fogja püspök-tanácsosaival megítélni (I,44).²² Az egyház egyébként világosan megmutatkozó bíráskodási privilégiuma így még Szent László idejében a király legfelsőbb joghatósága által jelentős korlátozást szenved el.²³

A gregoriánus irányzat Kálmán uralkodása alatt (1096-1115) hatalmasan megerősödik. A király — aki könyvszeretetéről hamar ismertté válik — törvényei, az egyházi törvénykezést részletesebben szabályozzák, mint korábban. A feltehetően francia származású klerikus kompilátor, Albericus Horatius hangvételét idéző előszavában²⁴ úgy ábrázolja az uralkodót, mint aki a szentistváni törvények megújítója és *superedificator*, ami szó szerinti értelemben aligha tartható.²⁵ Az egyházi és világi előkelők gyűlésének (concilium) rendelkezései mégis a gregoriánus

¹⁹ Decr. Ladislai III, 25, *Törvények* 179.; a datálás SZILÁGYI L.-tól származik: *Árpádkori törvények*. Budapest 1951., li-thogr., 15.

²⁰ Decr. Ladislai II, 13: ... *ab episcopo suo degradetur et iudicio vulgari dampnetur*, *Törvények* 170. — GÉNESTAL, R.: *La privilegium fori en France du Décret de Gratien à la fin du XIVe siècle*, Paris 1921-1924. A II, XXX és az 1.sz. jegyzet idézi a törvényt, mint a klerikusok elleni kettőzött eljárás egy kései példáját.

²¹ A klerikusok "bigamiájáról" lásd: GÉNESTAL, a megadott helyen (20.sz. lábujz.), I.62-80.

²² Lásd a szövegeket ZÁVODSZKYNÁL, *Törvények* 158-159.

²³ SAWICKI a megadott helyen (9.sz. lábujz.) 409-410. kitűnően ábrázolja a 11. századi helyzetet: "Ich wäre geneigt, die allgemeine Anerkennung des geistlichen Privilegium fori in Ungarn erst in die Zeit König Kolomans zu verlegen...", írja találón uo., 410.

²⁴ ZOLTVÁNYI I., in: *Pannh. I.426-429.*; BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, in: FALUS RÓBERT: *Horatius (Antológia)*. Budapest 1958. 287-288.

²⁵ Lásd: BÓNIS GY., in: *Századok* 72 (1938) 477-478.

szellemben értelmezett szentistváni hagyomány szelleméhez hűségesek maradnak. A püspökök és ispánok káplánjai csak érseki vagy püspöki pecséttel idézhetők (I,5); a király és a herceg a nagyobb méltóságok viselőivel jelennek meg az újonnan létrehozott vegyes püspöki színóduson (I,9). Egyháziak és világiak peres ügyeiben a bepanaszolt bírāja az illetékes,²⁶ elvileg azonban világi bíró nem idézhet egyházi személyt: "*Nullus presumat secularis iudex sigillum clerico dare.*"²⁷ Ispán vagy katona nem rendelkezik hatalommal egyházi ügyekben (I,65). Ugyanakkor a püspökök és főesperesek joghatósága minősített és "egyszerű" gyilkosságokban, továbbá nőrablás és házasságtörés esetén továbbra is fennáll (I,50, 59,61); senkit sem lehet azonban éjszaka röpködő boszorkányként elítélni: "*De strigis vero, que non sunt, nulla questio fiat.*"²⁸

Nem csoda, hogy a Lukács esztergomi érsek (1105-1116) vezette (immár tisztán egyháziakból álló) színódus is az egyébként még elég primitíven működő egyházi törvénykezést magától értetődőnek tekinti. A gyűlés először azt kéri a királytól, hogy az egyháziak és az egyházi javak perei *canonice finiantur* (c. 1.). Aki a kiszabott vezeklést megtagadja és így a püspököt kiközösíti, nem részesíthető egyházi temetésben, hasonlóan az, aki halálos ágyán megtagadja a gyónást (c. 9,10.). A felszentelt nem bocsátható el hivatalából, "*nisi super certis criminibus ordine canonico.*"²⁹ Hasonlóan egyetlen klerikus vagy apát sem fordulhat perét elvesztve egyházi ügyekben a püspöki széket megkerülve jogorvoslatért a királyhoz vagy más világi bíróhoz (c. 25.). A korabeli egyházjog érvényét legjobban az alábbi tétel fejezi ki (c. 66.): "*Ut omnes archidiaconi breviarium canonum habeant.*"³⁰ Sajnos a mű címét nem ismerjük; a Dionysio-Hadrianától az Yvo Carnotensis-féle *Decretum*ig minden egyes gyűjtemény szóba jöhet.³¹ Mégis megjegyzendő, hogy az itt említett főpap "a közös jog dékánjának (archipresbyter) felel meg", aki korlátozott bíráskodási hatáskörrel rendelkező várplébánosnak tekinthető.³² Hogy a valóságban a főpapi törvényszékek miként működtek, az ebben az "írástudatlan korban" alig deríthető ki; az első egyházi hatóságtól származó oklevél már a 12. századból, 1134-ből való, amely Félix esztergomi érseknek valamely egyházi birtokvitában kiadott bírósági levele.³³ Az eljárás szóbeli volt és valószínű-

²⁶ Decr.Colomanni I,6: *Si vero clericus causam habet cum laico, per iudicis sigillum laicus cogatur; si vero laicus habet causam cum clerico, per sigillum episcopi vel archipresbyteri clericus cogatur ab eis que cum iudice suo examinentur.* Törvények 184., DÓRY F. olvasatának javított változata (hagyaték nálam — ti. Bónisnál).

²⁷ Decr.Colomanni I,14., Törvények 185.

²⁸ Decr.Colomanni I,57., Törvények 191., DÓRY nyomán javítva.

²⁹ Can.23., Törvények 200.

³⁰ Ugyanott 205.

³¹ Az olyan kifejezések, mint *liber canonum, corpus canonum, decreta pontificum* stb. az egyházi szerzők műveiben rendre előfordulnak: BROOKE, Z.N.: *The English Church and the Papacy from the Conquest to the Reign of John.* Cambridge 1931, 33. — ST. MESTER: Stud. Grat. (660.I.) is homályban hagyja e breviarium kérdését.

³² SZENTIRMAI, A.: *Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn*, in: ÖAKR. VII (1956) 240.

³³ Lásd: *Smičiklas II.42.*, tárgyalja KUMOROVITZ L.B.: *Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriflichkeit im Mittelalter (XI. bis XII.Jh.)*, in: Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois, Budapest 1960. I, 273.

leg leggyakrabban magasrangú egyháziak választott-bíróági ítéletével ért véget, amint történt ez 1103-ban, a Szerafin esztergomi érseknek püspöki bírótársakkal lefolytatott ítélkezések.³⁴ A főesperesek és a világi bírák együttesen gyakorolt joghatóságáról közelebbit csak a 13. század elején hallunk (lásd: alább II.2.). Megjegyzésre érdemes, hogy III. Lucius pápa (1181-1185) a büntetőügyekben való egyházi törvénykezést a magyarországi gyakorlattal ellentétben kifejezetten fenntartani rendelte (X 2,1,8).

II. A 13. század

1. Állam és egyház, a kánonjog érvénye

Az állam és az egyház viszonya a 12. és a 13. század között alapvetően megváltozott. A gregorianus pápaságnak az investitúraharcban elért győzelme nem maradt következmények nélkül a magyar királynak egyházi ügyekben gyakorolt csaknem korlátlan hatalma terén. Dalmácia elfoglalása után Kálmánnak a pápa feltétlen támogatását kellett megszereznie; ezért a Guastalla-i Zsinaton 1106-ban kinyilvánította, hogy a jövőben az investitúra gyakorlásakor tartózkodni fog a "kevésbé kánoni" eljárástól.³⁵ III. Sándor pápa elismerése újabb lehetőséget biztosított az uralkodónak, hogy a pápasággal szembeni helyzetét megerősítse. Lukács esztergomi érsek konfliktusba került Rómával, amikor a királyi jogokat erőteljesen védelmébe vette. Mégsem tudta Magyarország feltartóztatni a pápaság egyetemes uralmi törekvését; az 1180-ban kiadott pápai *decretales* már akadálytalanul érvényesülnek a magyar egyházfők irányában. Ránk maradt a szövege (későbbi átiratban) egy, a királyt hátrányosan érintő konkordátumnak (1169?), amelynek eredetisége felől újabban alapos kétségek merültek fel.³⁶ Lehetséges, hogy éppen arról a szövegről van szó, amelyet Petrus, az esztergomi krónikás-prépost vágott ki a pápai regiszterkönyvekből, magára vonva ezzel a pápa haragját.³⁷ Imre királynak öccsével, Endre herceggel támadt konfliktusa jó lehetőséget adott III. Ince pápának arra, hogy döntőbíróként lépjen fel viszályukban. Miként egykor magát Kálmán király is "*legi divine subditus*" tekintette, úgy Imrének (1196-1204) is el kellett ismernie a pápa feltétlen tekintélyét és védekeznie kellett némely püspök vádjával szemben.³⁸ Bár Magyarországnak a római Kúriával szembeni hűbéri függését illető felfogás Hal-

³⁴ Lásd: *Mon. Strig. I. 71.*; továbbá: *Wenzel I. 45.*

³⁵ *Marczali* 115, MANSI nyomán, *Concil. collectio XX*, 1211.

³⁶ HOLTZMANN, W.: *Papst Alexander III. und Ungarn*, in: *Ung. Jahrbücher VI* (1926) 397-426. és további kötetei; XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből, in: *Századok 93* (1959) 404-417.; ehhez GYÓRY J.: *Gesta regum — gesta nobilium*. Budapest 1948. 10-20.; a konkordátum eredetiségére nézve lásd: *Reg. Arp. I. 118. sz.*

³⁷ SZILÁGYI L., in: *Századok 71* (1937) 177, 191-192.; GYÓRY J., a megadott helyen (36. sz. lábjsz.) 7-10.

³⁸ 1199: *Quoniam penes sanctitatem vestram summa potestas post deum est et auctoritas et vestrum est spiritualium filiorum causas affectu paterno discutere ... (később) iuris tamen ordinarii non immemores ... (a püspökök büntetése) vestro totum reservamus examini.* *Wenzel VI. 198-200.*; *Reg. Arp. I. 187.*

ler és Jordan kutatásai nyomán megdőlt,³⁹ az erős befolyás tagadhatatlan, annál is inkább, mert a pápai hatalom akkor érkezett III. Ince és III. Honorius pápával csúcspontjához, amikor Magyarországon éppen gyenge kezű, sőt könnyelmű királyok kerültek trónra.

Nem csoda, hogy a kánonjogot II. András oklevelei is mint *ius commune* említik; e királyunk még mértéktelen birtokadományait is egy *decretalis* (Intellecto, 1220) alapján vonta vissza.⁴⁰ A pápai követek látogatásai a római Kúria legfőbb törvényhozói és bírói hatalmát a magyar királyok és egyházfők felé is közvetítették. Tevékenységük már a 12. század második felében megkezdődött,⁴¹ döntő szerepet azonban majd a következő évszázad zavaros viszonyai közt kaptak. II. András pazarló birtokadományozásai és keresztes hadjárata alkalmával való távolléte (1217/18) anarchiát idéztek elő; a felkelő nagyurak még a királyné meggyilkolásától sem riadtak vissza. Az országos rend helyreállítása megkövetelte az Aranybullának a birtokosok részére történő kiadását (1222); a klérus előjogait egy pár hónappal korábban kiadott ünnepélyes oklevél már biztosította.⁴² Az Aranybullát néhány évvel később meg kellett erősíteni, amely újabb oklevélben az ellenállási záradék helyére már az egyház által képviselt nyomatók kerültek.⁴³ Már a következő év elején elérkezettnek látta az időt Róbert esztergomi érsek arra, hogy az országot *interdictum* alá vesse, amely alól a királynak a feloldozást Rómától kellett kérnie. Jakab prenestei püspök, pápai *legatus* mindenekelőtt a klérus anyagi jogait biztosította az ún. beregi egyezségben (1233); a dokumentum eltávolította a klerikusoknak az üzleti életben veszélyes konkurrenciát jelentőket (zsidók és szaracénok), adómentességet biztosított számukra és kikényszerített egy sóban teljesítendő, nagy összegre vonatkozó ígéretet.⁴⁴ Az ország nehéz gazdasági helyzete e kötelezettségek teljesítését lehetetlenné tette; erre a király tanácsadóit kiközösítették, a lakosságot pedig *interdictummal* sújtották. A tilalom feloldására a királynak újabb kereszteshadjárat indítására vonatkozó fogadalmat kellett tennie, amely azonban a királynak, II. Andrásnak hamarosan bekövetkezett halála miatt meghiúsult.⁴⁵

³⁹ Lásd ehhez legutóbb TILLMANN, H.: *Zur Frage des Verhältnisses von Kirche und Staat in Lehre und Praxis Papst Innocenz'III.*, in: Deutsches Archiv IX (1952) 173-175, az irodalommal.

⁴⁰ 1212: *Mon.Strig. I.202., Reg.Arp. I.274.*; 1225(?): *Pannh. I.654., Reg.Arp. I.425.* — Intellecto (X 2,24,33) később IV.Béla is említi, vö. *HO IV.45.*

⁴¹ Petrus s.Eustachii diaconus cardinalis, később S.Laurentii in Damaso presb.card. 1166 előtt: HOLTZMANN, W.: a megadott helyen (36.sz. lábhz.), in: *Századok 93 (1959) 408.*; Manfredus S.Ceciliae presb.card., 1173-1176 közt: *Mon.Vespr. I.3.*, jegyz.2,III,34, jegyz.2; Hubertus S.Laurentii in Damaso presb.card., 1183-1185 közt: uo.; Theobaldus Cluny apát, 1184-1186 közt, uo., I,4, jegyz.1; Petrus S.Laurentii in Damaso presb.card. 1180-1190 közt: uo., III,54, jegyz.2; Kardinál Gregorius, 1199-1200; FRAKNÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. I.37.*; Johannes pápai káplán 1203: *Reg.Arp. I.208.* és ELZE, R.: *Die päpstliche Kapelle im 12. und 13. Jh.*, in: *ZRG 67 Kan.Abt. 36 (1950), 182.*

⁴² *Reg.Arp. I.378.*

⁴³ *Reg.Arp. I.479.*; az első és a második fogalmazvány párhuzamos szövegeit lásd: *Marczali*, 134-143.

⁴⁴ *Reg.Arp. I.599.*, vö. LEDERER EMMA: *Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon*, in: *Századok 83 (1950) 95-96.*

⁴⁵ POPOVITS, I.: *A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt.* Budapest 1944, 37-39.

Jellemző a kánonjog vitathatatlan érvényére, hogy IV. Béla (1235-1270) ugyanabban az oklevélben, amelyben a Jakab *legatus* által mértéktelenül alkalmazott kiközösítések miatt panaszkodik, kívánalmát is megfogalmazza: "*ut nos et et regnum nostrum iure communi et sanctorum patrum institutionibus regamur...*"⁴⁶ Három és fél évtizednyi uralkodása a Róma és Magyarország közti feszült időszakokban nem szűkölködött, különösen akkor, amikor a király semmiféle segítséget nem kapott a még mindig fenyegető mongol veszedelem ellen. IV. László (1272-1290) árnyékuralma alatt állam és egyház között nyílt kenyértörésre került sor. Míg az országban anarchia tombolt, az ifjú uralkodó hatalmát a röviddel azelőtt bevándorolt kunokra igyekezett építeni, akik pogány szokásoknak hódoló nomádokként az ország népének és az egyház intézményeinek egyaránt súlyos károkat okoztak. Ismét egy *legatus*-ra, Fülöp fermói püspökre várt a feladat, hogy a magyar egyház megingott tekintélyét helyreállítsa és jogaiba visszahelyezze. Bár a király ígéretet tett a kunok megtérítésére, továbbá az alattvalók jogainak és az egyház privilégiumainak megtartására, ígéreteit azonban nem sokáig tartotta meg. A Budai Zsinat (1279) ellen hozott intézkedései egyházi büntetéseket vontak maguk után; a *legatus* egyházi büntetéssel sújtotta a királyt, az országot pedig *interdictum* alá vetette. A király a pápai követet elfogatta, egyúttal fellebbezett az ítélet ellen a pápához. Csak IV. Honorius pápa energikus fellépése készítette jobb belátásra.⁴⁷ Mindezen események sem változtattak természetesen a kánonjog elfogadott érvényén; IV. László így kénytelen volt a boszniai "eretnekek" kérdésében "*omnia statuta, constitutiones, leges et iura atque decreta ... per sedem apostolicam edita*" elfogadni, sőt a patarénusokat büntetéssel fenyegetni.⁴⁸ III. Andrásnak (1290-1301) egy évtizeden át kellett küzdenie az Anjou-dinasztia trónigényével; eközben a nápolyiakat támogató pápasággal összeütközésbe került; ez azonban nem akadályozta abban, hogy egyházi ügyekben a kánonjog (*ordinarium ius*) érvényét elismerje.⁴⁹ Mi több, a magyar állam függetlenségéért vívott küzdelem fegyverévé vált azáltal, hogy a pápai igényekkel elvileg éppen annak saját törvényeit lehetett szembe állítani.⁵⁰

2. Az egyházi törvénykezés fejlődése

Nem jelentéktelen kezdetek után (fent I.2.) az egyházi törvénykezés a 13. században virágkorához érkezett. A magyar egyháziak számára 1222-ben kiadott átfogó privilégiumban II. András valamennyi klerikusnak biztosította mindennemű jogvitában a *privilegium foris*, még földbirtokügyekben is. A király ünnepélyesen kinyilvánította, hogy "*nullus clericorum ante personam trahatur secularum, nec cuiquam laicorum, dum videlicet a laico impetitur, in foro secularium iudicium respondere teneatur*". Ezzel szemben a klerikusok világi panaszaiikkal világi bírókhoz

⁴⁶ 1238: *Theiner* I.170.; *Reg.Arp.* I.642.

⁴⁷ POPOVITS I.: a megadott helyen (45.sz. láb.jz.) 46-47.

⁴⁸ 1280: *Theiner* I.348.

⁴⁹ 1291: *Hazai oklt.* VI.374-375.

⁵⁰ GERICS J.: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához*, in: *Annales Univ.Sc. Budapestinensis de L.Éötvös nominatae, Sectio Hist.* I(1957), 116-121.

kellett, hogy forduljanak. E nagyvonalú bírósági privilegium — és ugyanígy az adómentesség — hatálya alól csak személyek voltak kivéve, akik a tonzúra felvétele után nyereségvágyból foglalkozásként *turpia opera* választottak.⁵¹ Az egyházi törvénykezés ilyen mértékben kiszélesedett hatásköre az ünnepélyes átok-formula és a pápai megerősítés⁵² ellenére sem tarthatta sokáig pozícióit.⁵³ Az Aranybulla második változata mindenesetre kétértelmű fogalmazást tartalmaz: az ország általános bírója, a nádor, klerikusok ügyeiben valamint a valláshoz tartozó kérdésekben, mint házassági és özvegyi jogok, ne ítéljen.⁵⁴ A beregi egyezségben súlyosan megalázott királyi hatalomnak sikerült a *iudicia terrarum* 1233-ban a bírósági privilegiumból kiemelni, még hozzá figyelemreméltó hivatkozással. Ebben az ügyben a pápát mindkét oldalról (a király és a *legatus* részéről is) tájékoztatni kellett, hogy a birtokviták szentszéki eljárások elé vonása jelentős egyházi birtokvesztéshez vezethet.⁵⁵ Ennek nyomán a beregi erdőben letett eskü következtében maga a király, fiai és a nagyurak is *ratione perirurii* a szentszék joghatósága elé kerültek. Mint ismeretes, a következmény, a kiközösítés⁵⁶ nem maradt el, amit egyébként II. András már 1231-ben és azután IV. Béla 1267-ben mint jogos büntetést kifejezetten elismert.⁵⁷

A 13. század az egyházi bíróságok szervezetében és tevékenységében is nagy fellendülést hozott. Az évszázad első fele még a hagyományos, primitívebb törvénykezés jegyében telt el. A *Regestrum Varadinense*, a magyar jogtörténet e felbecsülhetetlen értékű emlékének⁵⁸ tanúsága szerint a főesperesek olyan mértékben kiszélesítették bíraskodási tevékenységüket, hogy joghatóságuk alá vontak egy sor büntetőügyet, mint *veneficium*, *maleficium*, *furtum*, *latrocinium*, *occisio*, *raptus (mulieris)*, valamint a klerikusok magánjogi kereseteit is. Az eljárás a lehető legegyszerűbb volt: a vád és a felelet elhangzása után a bíró a vádlottat átterelte a következő perszakaszba (esetünkben Nagyváradra), ahol az istenítéletet — tüzesvas-próbát — ki kellett állnia. Ezek az eljárások semmiféle eltérést nem mutatnak a világitól: ez okból nem volt feltűnő, ha a főespe-

⁵¹ *Reg.Arp. I.378.* — Legújabbán MÁLYUSZ ELEMÉR emelte ki az oklevél jelentőségét, szemléltetve egyúttal a bírósági privilegium magyarországi érvényesülését is, in: *TSz 4 (1961) 519-521.*

⁵² 1228: *Theiner I.113.*, csak tartalmilag.

⁵³ VÁCZY PÉTER véleményével szemben találóan ír HOLUB JÓZSEF, in: *Századok 72 (1938) 216.*

⁵⁴ Art.17. 1231, *Marczali 137.*

⁵⁵ Art.64, *Reg.Arp. I.599.*

⁵⁶ DAVID, M.: *La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique du IXe au XVe siècle*, Paris 1954, különösen 201. és a köv.lapok.

⁵⁷ Az Aranybulla második és harmadik változatában, vö. *Reg.Arp. I.378, 1547.* A kiközösítés egyben a IV. Béla király és fia István közti békeszerződések szankciójául is szolgált, 1262: *Mon.Strig I.479-480.*; 1263: *Theiner I.244-245.*; 1266: *Theiner I.285-287.*, *Mon.Strig. I.533.*, *Wenzel III.128, 130.*; hasonlóan a magyar — cseh békeszerződés vonatkozásában, 1271: *Theiner I.301.*, *Wenzel III.247.*

⁵⁸ *Reg.Var.*, vö. ZAJTAY, I.: *Le registre de Varad. Un document judiciaire du XIIIe siècle*, in: R.H.D. 4XXXII (1954) 527-562. — az új számozás szerint idézve.

res világi bíró társaságában hozott ítéletet.⁵⁹ Nemcsak a *vicearchidiaconus*, hanem az apát vagy a területileg illetékes prépost is betölthette ilyen ügyekben a bírói hivatalt.⁶⁰ Némely főesperes nem átallott még vérhatalom gyakorlásával járó perekben is eljárni,⁶¹ sőt szembeszállt az újonnan alapított szirmiumi püspök joghatóságával is.⁶² Bírói hivatásukat maguk a püspökök is e bevált régi, primitív módon folytatták; a nagyváradi jogesetek közt voltak állapotperek, végrendelettel vagy klerikusok birtokvitáival kapcsolatos ügyek, az ítékezés azonban a pertárgyra tekintet nélkül a megyésispán közreműködésével zajlott.⁶³ Az egyházfők ugyanúgy alkalmazták bizonyítási eszközként az istenítéleteket, mint a világi bírák. Hitbér- és hozományperekben gyakran hoztak létre egyezséget; a fennmaradt okiratok nem árulkodnak arról, hogy ezekben a perekben a római jog vagy a kánonjog eljárási szabályait alkalmazták volna.⁶⁴ A terhes törvényszéki munkát az érsekek és püspökök már ezekben az évtizedekben szívesen áthárították kiküldötteikre vagy helyetteseikre (oekonomi).⁶⁵

E hagyományos, a hazai jogszokásokkal összenőtt bírósági gyakorlat talaján hamarosan egy sokkal finomabb, a kánonjogi tételeknek megfelelő törvénykezés bontakozott ki. A 12. század végétől senki sem vonta kétségbe, hogy az egyházi bíraskodás fórumrendszerének csúcsa a római Kúria, a *prima sedes*. Csak úgy özönlöttek az országba a pápai bírói parancsok, amelyek minden fontos ügyet a szabály szerint háromfokozatú szentszéki *ad hoc* bíróságok gondjaira bízták. Érsekeknek, püspököknek, prépostoknak és apátoknak kellett az eljárást a kánonjog követelményeihez igazítani. Ami tudásban és tapasztalatban hiányzott, azt pótolták a pápai *legatusok*: Aegidius, a pápa káplánja (1228-1231) és Jakobus Pecorari, prenestei püspök (1232-1234). A kúriai kiküldöttek és az őket kísérő kánonjogászok rengeteg jogvitát intéztek el, természetesen a kúriai normáknak és formáknak megfelelően.⁶⁶ Figyelemreméltó az írásbeliség előretörése: 1231-ben már írásban fellebbez egy nemes a pápához, 1233-34-ben egy ügyvéd terjeszti ismétel-

⁵⁹ 1213: Nr. 23,67; 1214: Nr. 76,94,124,140; 1215: Nr. 125,145; 1216: Nr. 156; 1217: Nr. 169; 1219: Nr. 197; 1221: Nr. 307; — vö. SZENTIRMAI, a megadott helyen (4.sz. l.áb.j.) 188. és a köv.lapok.

⁶⁰ Apát 1213: Nr. 43; 1219: Nr. 183,211; prépost 1234: Nr. 379; 1240: Mihály prépost ... iudicia ... ecclesiastica exponit venalia, *Theiner I.176*; főesperes helynöke 1262: *Wenzel III.33*. — vö: SZENTIRMAI, a megadott helyen (4.sz. l.áb.j.) 149-155.

⁶¹ 1222: *Theiner I.35*.

⁶² 1232: *Theiner I.103.*, *Wenzel I.296*.

⁶³ 1215: *Reg.Var. Nr.144*; 1217: uo. *Nr.166*; 1220: uo. *Nr.267*. Az esztergomi érsek is birtokvitában dönt 1258: *Mon. Strig. I.447*.

⁶⁴ 1222: *DI 40004*.; 1228: *Wenzel VI.462*.; 1230: *Wenzel VI.493*.; 1244: *Wenzel VII.180.*, *DI 58385*.; 1251: *Hazai oklt. 23.*, *DI 40029*.; 1258: *Wenzel II.312*.; 1267: *Wenzel VIII.179*. stb.

⁶⁵ 1213: *iudex ... ex precepto ... Waradiensis episcopi, Reg.Var. Nr.30*; 1222: *archidiaconus et oekonomus, Reg.Var. Nr.340*.; 1229: *oekonomus et custos, Reg.Var. Nr.361*.; (1246-1275): *archidiaconus viceiudex, DI 75245*.; 1249: prépost és káptalan ... *auctoritate ... episcopi, Pannh. II.286*.; 1255: *comes* mint püspöki kiküldött, *Hazai oklt. 32*.; 1263: *prepositus oekonomus, Wenzel VIII.78*.; 1266: ua. *Wenzel VIII.149*.

⁶⁶ FRAKNÓI, *Szentszék I.52,57*.; KUMOROVITZ: *Az autentikus pecsét*, in: *Turul L(1936) 52-53*.

ten keresetleveleit (libelli) Jakab pápai *legatus*hoz. Emez döntését "*lite ... contestata, utrinque receptis testibus et attestationibus publicatis, visis privilegiis et instrumentis, auditis ... partium confessionibus, rationibus et allegationibus ab utraque parte propositis plenius intellectis...*" hozza.⁶⁷ A *legatus*ok pervezetését szükségtelen közelebről megvizsgálni, hiszen az a kánoni normák szem előtt tartása mellett folyt.⁶⁸ Befolyásuk már 1240. körül érezhető volt;⁶⁹ a mongol pusztítás azonban visszaesést hozott. Fermói Fülöp legációja a fejlődésnek új lendületet adott. A Budai Zsinat (1279) határozataiban a *legatus* rögzítette az egyházi bíróságok illetékességét a házassági és más ügyekben, a Szentszékhez való fellebbezési jogot, a világi hatóságok közreműködési kötelezettségét (*brachium seculare*) és azt, hogy elismerjék a szentszéki ítéletek jogerejét; megtiltotta továbbá a klérusnak, hogy világi bíróságon pereskedjenek, a tisztán világi jellegű ügyektől eltekintve, és rendelkezéseit az egyházi büntetés szigorú szankciójával támasztotta alá. Az egyháziaknak az istenítéletekben való közreműködésére vonatkozó tilalmával egyszer s mindenkorra véget vetett ez ősi, elavult bizonyítási módnak.⁷⁰

Az egyházi törvénykezés megújulását Magyarországon Jakab legációjától kell számítani. Magyar klerikusok jogvitái indultak már a század elején is a római Kúriában vagy oda fellebbeztek; a példák olyan számosak, hogy beható tárgyalás alá nem vehetők. A súlyponteltolódás következményei: a perek elhúzódása,⁷¹ a gyakran tetemes perköltségek, a különböző rangú küldött bírák konkurrenciája, a könnyedén kimondott kiközösítés⁷² már az 1230-as években érezhetővé vált. A király is megszerezte magának a kiközösítésre való jogot,⁷³ később pedig megtiltotta, hogy alattvalóit külföldre idézhessék,⁷⁴ bár a pápa és *legatus*ainak rosszallása miatt utóbb lemondott e jogokról.⁷⁵ Hamarosan megmutatkoztak az ellenállás első jelei: a házassági törvénykezés bitortlása, a kiközösítés semmibe vétele — gyakran éveken át, kiközösítettekkel való barátkozás stb.,

⁶⁷ 1231: *Pannh. I.709.*; 1233: *Pannh. I.722.*; 1234: *Pannh. I.725-731,732* (az idézet).

⁶⁸ 1235: *Theiner I.138,141.*; *Wenzel II.27,33.*

⁶⁹ Írásbeli per az esztergomi érsek előtt 1239-1240 között: *Pannh. VIII.284-286.*

⁷⁰ PÉTERFFY P.C.: *Sacra concilia ecclesiae rom.-cath. in regno Hungariae celebrata... I-II. Posonii 1741-1742. Cap. 9, 24-25, 38-39, 56-58.*; HUBE, R.: *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis, Petropoli 1856. Cap. 10, 27, 40-41, 60-62, 75, 77.*

⁷¹ 1226: a pannonhalmi apátság hiába kereste igazát a pápai küldött bírák előtt ... *sexdecim annis et amplius ... Pannh. I.673.* — 1238-ban IX. Gergely pápa a királyhoz fordult, hogy vessen véget a nemesek ellen folytatott, évek óta húzódó pereskedésnek, *Pannh. I.758.*

⁷² 1238: IV. Béla panaszkodik a pápánál, hogy Jakab *legatus* intézkedései nyomán szinte az egész ország egyházi átok alá került, *Theiner I.170.*

⁷³ 1232: *Theiner I.106.*; 1235: *Theiner I.135.*; 1245: *Theiner I.192.*

⁷⁴ 1252: *Theiner I.214.*

⁷⁵ *Theiner I.126-128.*; 1259: a királyt idézik, kiközösítés terhével, *Theiner I.237-238.*

mindez az oklevelekből világosan látható.⁷⁶ Mindezek ellenére a magyar egyházi bíróságok 1279 után belsőleg megerősödtek és szervezetük a kúriai szabályoknak megfelelően alakult át. Lado-mér esztergomi érsek bírósága eljárását az 1280-as évektől a római-kánonjogi szabályokhoz igazította.⁷⁷ Valamivel később lehetővé vált a döntések eljárási szabálytalanság miatti megtámadása,⁷⁸ az érseki és püspöki székek fellebbezési joghatóságot gyakoroltak a főesperesektől fellebbezett perekben,⁷⁹ az évszázad végén pedig a peres felek már egészen természetesen hivatkoztak jogforrásként a *decretumok*, a különböző pápai jogforrások, sőt a *Codex* szöveghelyeire. Gergely, választott esztergomi érsek egy bonyolult ügyet 1298-ban szakvélemény adása végett "*viris prudentibus in scientia iuris canonici doctis et peritis*" terjesztett, s a tudós férfiak a periratok alapos áttanulmányozása "*et revolutione librorum nostrorum...*" hozták meg *responsumukat*.⁸⁰ Minde hivatkozás jól mutatja a kánonjogi ismeretek iránti magyarországi igényt, egyúttal ezek alkalmazását a 13. század végén.

Az érsekek, püspökök, némely prépost és apát az *immunitas* birtokában alattvalóik felett törvénykezési jogot nyert *in temporalibus*. E törvényszékek szervezete a főpapi udvarokban a királyi kúria mintájára alakult ki; az esztergomi érsek birtokainak lakossága felett például mint "*palatinus suus vel iudex curie sue aut terrestris comes*" ítélkezett.⁸¹ Ezek a bírák és bírótársaik más egyházi territóriumokon nem a kánonjog, hanem a szokásjog alapján bíráskodtak.

III. A 14. század

1. Állam és egyház, közös és partikuláris egyházjog

A krízis időszakát követően a 14. század az állam és az egyház közti teljes harmónia jegyében indult. VIII. Bonifác pápa szemére vetette II. Vencel cseh királynak, hogy az fiát a magyar trónra próbálta ültetni, és 1303-ban egy formális kánonjogi eljárás keretében a fiatal trónkövetelő, Anjou Károly Róbert javára döntött.⁸² Az ifjabb Vencel állítólagos megválasztása a pápa véleménye szerint törvénytelen és céltalan volt, mivel "*sicut scripti canonis series aperiet, reg-*

⁷⁶ 1231: *per secularem iudicem matrimonia separantur ...*, *Theiner* I.94.; 1235: *Pannh. I.742.*, *Mon.Vespr. I.100-101.*; 1269: *Zsinat, cap.67 (és 73)*, *Péterffy, Concilia 123-124.*, HUBE a megadott helyen (70.sz. lábujz.) 125-126.

⁷⁷ Példaként 1279-1298: *Mon.Strig. II.428-430.*; *Bp.okl.eml. I.324-326.*; 1281: *Wenzel IX.303-305.*; 1285: *Mon.Strig II.196-198.*; *Bp.okl.eml. I.217-219.*; *Mon.Strig. II.202-203.*; *Mon.Strig. II.243-245.*; 1289: *Mon.Strig. II.249-250.* stb.

⁷⁸ 1295: *Mon.Vespr. II.379.*; 1296: *Bp.okl.eml. I.299-300.*

⁷⁹ 1297: *Mon.Strig. II.398-399.*

⁸⁰ 1297: *Bp.okl.eml. I.314-319.*; 1298: *Bp.okl.eml. I.332-341.*, az idézet 337.

⁸¹ 1262(?): *Mon.Strig. I.473.*, dátum: *Reg.Arp. I.1302a.sz.*

⁸² 1301-1303: *Theiner I.387-401.*

num ipsum Ungarie successionis iure provenit, electionis arbitrio non defertur".⁸³ Négy évvel később, amikor a bajor Ottó herceget az előkelők egy csoportja megválasztotta, V. Kelemen pápa egyházi szankcióval tetézve megújította elődje ítéletét és felszólította a herceget, hogy jogigényét "*de iure et proprietate dicti regni*" előtte érvényesítse.⁸⁴ Végül szabaddá vált az út Károly Róbert előtt: 1308. végén a pesti dominikánus kolostorban Gentilis pápai *legatus* törvényes uralkodóvá nyilvánította. Mivel az ország nagyurai és nemesei sértve érezték magukat a választójogukon esett csorba miatt, a *legatus* ráállt, hogy a fiatal Anjou megkoronázásához az ő beleegyezésük is szükséges. Erre mindnyájan *professio* formájában meghódoltak, amint azt tette már korábban a hatalmas Csák Máté.⁸⁵ 1309. júniusában I. Károlyt egy újonnan készített koronával megkoronázták, miután letette a hagyományos esküt; ezután az előkelők is felesküdtek az evangéliumra.⁸⁶ Csak egy későbbi pápai levélből tudjuk, mekkora segítséget is kapott a király voltaképpen az egyháztól: XXII. János pápa megállapítása szerint "a közakarát ellenére" segítették trónra.⁸⁷

A bekövetkezett események utat törtek a kánonjog akadálytalan érvényesülésének, sőt egy partikuláris egyházzal kifejlődését is elősegítették. Már Nicolaus Boccasini (hamarosan mint XI. Benedek pápa) olyan konstitúciókat hirdetett ki "az egész magyar klérus előtt", amelyek az egyházi javak bitorlói ellen irányultak és hatályon kívül helyezte fermói Fülöp pápai követ néhány korábbi rendelkezését.⁸⁸ Gentilis egy sor jogszabályt hozott Magyar- és Lengyelország számára, részint egyháziak és világiak közös gyűlésein, részint egyházi zsinatokon (1308-1311). Az előbbieket a különböző egyházi szankciókkal is megtámogatott, I. Károly király iránti hűségére, az új korona hitelének megerősítésére, a királyi birtokok visszavételére és a hűtlenségi esetek büntetésére vonatkoztak. Itt jól megfigyelhető az ún. **Zweischwerterlehre** gyakorlati alkalmazása. Az egyházi törekvések a széles körben elterjedt, a klérus részéről tapasztalt és ellene is irányuló visszaélések megszüntetésére irányultak; a kánoni választást a legkisebb részletekig szabályozták és kifejezetten előírták a kánonok nyilvánosságra hozatalát.⁸⁹ E normák alapján sújtotta a *legatus* I. Károly leghatalmasabb ellenfeleit, az erdélyi Lászlót és Csák Mátét a kiközösítéssel, anélkül azonban, hogy a kívánt eredményt elérte volna.⁹⁰ Az egyházfőknek ugyan sokba kerültek a költséges legációk (az erdélyi püspökség például majdnem 940 márka ezüstöt fizetett),⁹¹ Gentilis ren-

⁸³ Theiner I.399.

⁸⁴ Theiner I.419-421.

⁸⁵ Theiner I.424.; *Mon.Vat. I/2. 115-118.*; Csák Máté: *Mon.Vat. I/2. 114.*

⁸⁶ Theiner I.821.; *Mon.Vat. I/2. 304.*

⁸⁷ Theiner I.457.

⁸⁸ Csak az átvétel révén (1302: *Mon.Strig. II.503-504, 509-510.*) és a Gentilis előtti tanúvallomások ismertek (pl. 1309: *TT 1889, 411-412.*).

⁸⁹ *Mon.Vat. I/2. LXVII-LXXIII, 268-297, 381-383.*, Lengyelországra vonatkozóan: *uo. 365-368.*

⁹⁰ 1309: *Theiner I.823-825.*, *Mon.Vat. I/2. 369.*; 1311: *Theiner I.827-828.*, *Mon.Vat. I/2. 384-391.*

⁹¹ 1311: *Mon.Vat. I/2. 391-393, 397-398.*

delkezései azonban szilárd hivatkozási alapnak bizonyultak a későbbi hatalmi igények megfogalmazásakor. Tamás esztergomi érsek megújította Gentilisnek az egyházi rendből kilépett papokra vonatkozó határozatát, mivel a *legatus* rendelkezéseinek, "*maxime, que a iure communi non discrepant*", feltétlenül érvényt kell szerezni,⁹² ugyancsak ő az, aki Fülöp, Miklós és Gentilis *legatusok* végzéseit Esztergom polgáraival szemben felhasználta. A kánoni és a római jog normái azonban mindig helyi jogok felett lebegtek; jellemző, hogy Tamás érseknek a végül is kihirdetésre került kiközösítő oklevele a *Decretum Gratiani* (C.12,q.2,c.3 és 6) szavaival kezdődik, és az egyházi birtokot "*leges imperatorum et instituta sacrorum canonum*" erejével védelmezi.⁹³ A zágrábi püspök hűtlen vazallusait még 1340-ben is a pápai követek határozatainak jogalapjára hivatkozva sújtja kiközösítéssel; ugyanő már korábban is kiadott hasonló rendeleteket, hogy "a szent kánonokat emlékezetbe idézze".⁹⁴

E konstitúciók mellett az egyházfők találkozásai és a helyi zsinatok partikuláris egyházjog kialakulásához is hozzájárultak. Néhány püspök Kalocsán már 1318-ban összegyűlt abból a célból, hogy védszövetséget alakítsanak az egyházi birtokjogok megsértői ellen, Gentilis rendelkezéseire való hivatkozással.⁹⁵ Nem sokkal később az egyházfők határozatot hoztak a kiskorú leányok jogképességéről az őket megillető leánynegyed iránti perekben.⁹⁶ Az 1320-as években ismét tudunk olyan helyi zsinatokról, amelyeken Boleszláv esztergomi érsek segédpüspökei ítélkeztek.⁹⁷ Alkalmi találkozók után (mint pl. a temesvári országgyűlés⁹⁸) Jacobus Berengari és Raimundus de Bonofato pápai meghatalmazottak hívták ismét össze 1331-ben a magyar egyház reprezentánsait.⁹⁹ Mivel ezek a pápai megbízottak nemcsak a rendkívüli tizedet hajtották be, hanem egész tömeg periratot és oklevelet is kiállítottak, működésük a pápai delegációk törvényező munkájának új lendületet adott. Nem csoda, hogy a kánonjog szabályanyaga a világi bíróságok gyakorlatába is átszivárgott. Ennek megfelelően ítélt például Sándor országbíró egy, a harminckétéves elbirtoklási időre vonatkozó birtokvitában, amely jogintézmény véleménye szerint "*ius ecclesiasticum et regni consuetudo ab antiquo approbata*", egyértelműen alkalmazandó.¹⁰⁰

Az egyetértés évtizedei azonban gyorsan elszálltak. Megerősödött hatalmára támaszkodva I. Károly mind jobban igyekezett megszabadulni az egyházi gyámkodástól. Néhány magyar

⁹² 1316: *Mon.Strig. II.725-726.*

⁹³ 1319: *Mon.Strig. II.759-760.*

⁹⁴ 1335: *Smičiklas X.205-206.*; 1340: *Smičiklas X.535.*

⁹⁵ *Mon.Strig. II.744-746.*

⁹⁶ Lásd: *Mon.Strig. III.712.*, méginkább: *Ortvay 23.*

⁹⁷ 1322: *Mon.Strig. III.714.*; 1327: *Mon.Strig. 715-716.*

⁹⁸ 1323: *Mon.Strig. III.22.*

⁹⁹ Az esztergomi egyházmegyét illetően: *Mon.Strig. III.193-195.*; lásd az elszámolásait, in: *Mon.Vat. I/5.: Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375.*, Budapest 1887.

¹⁰⁰ 1325: *Mon.Strig. III.70-72.*

püspök arról panaszkodott 1338-ban a pápának, hogy a széküresedés hasznait a király kíméletlenül a maga számára szedi be, a külföldi klerikusokat javadalmaikból kitérni törekszik, a kegyúri jogkört tetszése szerint gyakorolja, az egyház birtokait és népeit várépítésre, hadjáratokban való részvételre és adófizetésre szorítja, a klerikusokat világi bíróság elé idézi és párbajnak veti alá, sőt tanácsadói közül is kizárja.¹⁰¹ XII. Benedek pápa megintette a királyt, és megparancsolta két magyar egyházfőnek, hogy az időközi jövedelmekre vonatkozó "allegációit" szívleljék meg.¹⁰² A pápához intézett, a párbajra vonatkozó panasz néhány év múlva megismétlődött: VI. Kelemen pápa fordult a fiatal I. Lajos királyhoz a hagyományos "*rex a recto regimine vocatus*" bölcsességével.¹⁰³ A nápolyi hadjáratok (1347-1350) eseményei megmutatták, hogy Lajos hódító politikájára az egyház nem képes nyomást gyakorolni; efféle szempontok a balkáni háborúk során merültek fel, ahol a két hatalom érdeklődésének összeesett. Lajos belpolitikájában is az erős központi hatalom megerősítésére törekedett, az egyházzal vagy anélkül — számára teljesen mindegy volt. Az egyházi bíróságok illetékességét Erdélyben már 1344-ben szabályozta és megtiltotta a püspököknek, hogy birtokvitákban az ellenfelet egyházi büntetéssel sújtsa.¹⁰⁴ Ez az egyébként már korábban is gyakorolt visszaélés¹⁰⁵ felháborította a kismemességet, amely az 1351. évi *decretumban* (art.1.) megkísérelte a tilalmat mindenféle jogvitára kiterjeszteni. A törvény általában véve egyházellenes karakterű, holott csak néhány pontja (art.2 és 20.) foglalkozik a klerikusok visszaéléseivel.¹⁰⁶ A király egyik, Pozsony városához (és valószínűleg még más városokhoz is) intézett parancsában megtiltotta, hogy a menedékjogot gyilkossági esetekben érvényesítsék.¹⁰⁷ Az egyházi törvénykezésbe való beleavatkozás mind gyakoribbá vált. A király főkegyúri jogának gyakorlásában a kompromisszum mégis megmaradt,¹⁰⁸ és a kánonjog érvényét sem kérdőjelezték meg.

2. Az egyházi törvénykezés szervezete

Az évszázad kezdetén klerikusaink szeme előtt ragyogó példa lebegett: Gentilis pápai *legatus* tevékenysége. A bírói székben olyan tanult személyek ültek az eljárások során, mint Philippus de Sardinia és Vannes de Aretio ügyhallgatók (*auditores*), vagy a ravennai kanonok és kamarás Gentilis, Boninsegna de Perusio, mindannyian a kánonjog doktorai. Pápai közjegyzők: Angelus de S. Victoria, Philippus de Cingulo, Vagnolus de Mevania vezették a jegyzőkönyveket,

¹⁰¹ *Fraknoi* 1-4.

¹⁰² 1338: *Fraknoi* 4-5.; 1339: *Theiner* I.630-631.

¹⁰³ 1344: *Theiner* I.677.

¹⁰⁴ *Fejér* *IX/1.* 193-194.

¹⁰⁵ 1327: *Zichy* I.302.

¹⁰⁶ Lásd a *Corpus Iuris Hungarici* kiadásait (legutóbb: Budapest 1899.).

¹⁰⁷ 1359: *Fejér* *IX/6.* 92-93.

¹⁰⁸ *Mályusz* 58-65.

vagy látták el a felek perbeli képviselőjét; a kurzorok: Bologninus, Martinus de Alamannia és Zuccha de Colle Pergulo kézbesítették az idézéseket. Még ha a hazai klerikusok élvezték is a felek teljes meghatalmazását, leggyakrabban eltekintettek annak gyakorlásától, ha az eljárásjogban járatosabb itáliai ügyvédekre ruházhatták a képviselőt. Főleg hangúlyozni, hogy az 1308-1311 közt lefolyt perekben szigorúan a kánonjog szabályait követték.¹⁰⁹ A kuriális formák később is teljes körben alkalmazást nyertek, ha az ügyvédvállás külföldi delegált bírót, vagy egyenesen a pápai udvarban lefolytatandó perre vonatkozott.¹¹⁰ Egyebekben a peres felek inkább a hazai jog egyszerűbb formuláival éltek. Mégis, a római-kánoni eljárás egyes fázisai (libellus, responsio, litis contestatio, sententia interlocutoria és diffinitiva stb.) az egyházi bíróságokon meghonosodtak.¹¹¹

A szentszékek súlyának megnövekedése elsőként állandó szervezetük kialakulásában nyilvánult meg. Eltekintve a kevésbé fontos helyi ügyektől (ezek a főesperesi szék elé tartoztak) az egyházi bírót elvben és általában a gyakorlatban is a püspök volt. Ezért találunk zsinati, káptalani bíróságokkal és "jogtudók" bevonásával ítélkező érsekeket és püspököket.¹¹² A fáradtságos munkát azonban a főpapok gyakran delegálták, mint az már a 13. században is történt. Az első évtizedekben egyfajta bizonytalanságot figyelhetünk meg: az egri püspök bírói funkcióját a *vice-iudex et cancellarius*, később *iudex et cancellarius*, egy főesperes vagy prépost látta el;¹¹³ a megüresedett szepesi káptalant egy *yconomus* joghatósága alá helyezték;¹¹⁴ egy hosszadalmas hozomány- és jegyajándékper a pécsi püspök elé került, amely azután a püspöki *vicesgerens*, újra a püspök, a *vicarius*, végül az esztergomi érseki *yconomus* előtt folyt le;¹¹⁵ később a távollévő püspök helyett egy *yconomus* hozott Pécsen ítéletet.¹¹⁶ A jövő azonban a helynöké volt; az *officialis* kifejezés Magyarországon a világi birtokok jószágigazgatóját jelölte, a szentszéki bíróra csak ritkán és pápai oklevelek alkalmazták, formulaszerűen.¹¹⁷ Ezzel ellentétben, az 1310-es évektől mind gyakrabban találkozunk az általános helynökkel. Még nem rendelkeztek mindannyian tudományos fokozattal, mint Johannes de Castro Budensi, *professor iuris canonici*, a kalocsa-bácsi

¹⁰⁹ Például, *Mon. Vat. I/2. 43, 100, 101-112, 126-150, 154-177* (itt említik Petrus Parisiensis gyulafehérvári kanonokot, mint ügyvédet), *188-267, 298-299, 356-362.; TT 1889 403-420.*

¹¹⁰ 1341-1342: per a bécsi skót apát, Heinrich előtt, *Mon. Strig. III. 422-459.*; per a Kúriában, *Pannh. II. 502.*

¹¹¹ Egy jó példa, 1322: *Mon. Strig. III. 714.*

¹¹² 1302: *in pleno synodo, DI 1643.*; 1309: *Mon. Strig. II. 595-596.*; 1313: *Mon. Strig. II. 680.*; 1314: *Mon. Strig. II. 693., DI 65261.*; 1315: zsinat, *Mon. Strig. II. 712., DI 40354.*; 1322: *DI 68195.*; 1332: *DI 58470.*; 1338: *DI 25091.*; 1354: *Anjou VI. 225.; Theiner II. 7.*; 1368: *DI 30700.*; 1373: *DI 49617.*; 1390: *Székely okl. VIII. 37.*

¹¹³ 1301-1317: *DI 83151, 83175.; Anjou I. 413, 414, 451.; HO VII. 375.*

¹¹⁴ 1301: *Mon. Strig. II. 497.*

¹¹⁵ 1313-1315: *Anjou I. 318, 324, 327, 336, 377.; DI 38676.*

¹¹⁶ 1318: *Anjou I. 481, 518.*

¹¹⁷ Pl. 1358: *Theiner II. 36.*; 1389-1390: *Mon. Vat. I/3. 37, 62, 63.*

érsék helynöke,¹¹⁸ azonban mindannyiuknak kielégítő jogi tudással kellett rendelkezniük. Esztergomban rendszerint egy kanonokot neveztek ki helynökke,¹¹⁹ a püspöki székek mellett majdnem mindig egy főesperest, akik uruk bírói joghatóságát gyakorolták.¹²⁰ Ez a funkció azonban távolról sem zárt ki egy másikat, így a csanádi püspök főesperese és helynöke egyben a *procurator* teendőit is ellátta.¹²¹ Ami azonban fontosabb: Magyarországon sohasem lehetett hallani arról, hogy a főesperesi és a püspöki szék rivalizált volna egymással.

Az általános püspöki helynök nem az egyetlen és egyedüli illetékes bíró volt az egyházmegyében. Az érsék vagy püspök bírói hivatalát néha két klerikusra (prépost, kanonok) ruházta át, egy másik esetben pedig delegált ülnök ítélkezett a helynökkel együtt.¹²² Az esztergomi érsék abból a célból, hogy a peres feleket megkímélje e veszélyes utazásoktól, az északkeleti vármegyékhez rendkívüli helynököt nevezett ki.¹²³ Tartós egzisztenciát azonban csak az erdélyi püspök vikáriusának (*vicarius de extra Mezes*) sikerült kiépítenie; az Alföldnek a püspökséghez tartozó területeiről érkezett jogviták tartoztak joghatósága alá. Ezt a hivatalt rendszerint a szatmárnémeti vagy a tasnádi plébános látta el.¹²⁴ Néha maguk a helynökök delegálták bírói tisztüket egy-egy megbízottra, akiket a források mint *viceiudex*, *vicesgerens* említenek.¹²⁵ Az ilyen megbízatás ellenére nyilvánvaló volt, hogy az eljáróknak csak uruk nevében kell a bírói hivatalt ellátni. Mint láttuk, a püspök belátása szerint átvehette a tárgyalások vezetését vagy helyettesére bízhatta.¹²⁶ Néhéz ügyekben a helynök maga kérte urának közreműködését;¹²⁷ az ügyfeleknek lehetőségükben állt döntésétől magához a püspökhöz ("ad specialem presentiam episcopi") fellebbezni,¹²⁸ és nem

¹¹⁸ 1311: *Mon.Strig. II.635-636*.

¹¹⁹ KOLLÁNYI F.: *Esztergomi kanonokok. 1100 — 1900*. Esztergom 1900. 31, 32, 35, 36, 38.

¹²⁰ 1308-1322: *Beke 1021.sz.*; 1309: Erdély, *Mon.Vat. II.2.157*; Nagyvárad, *DI 40330*; 1317: Trau, két helynök bírja a ... *precariam cognitionem*, *Smičiklas VIII.463*; 1319: Erdély, *Anjou I.531*; 1323: Esztergom, *Mon.Strig. III.22*; 1325: Győr, *HO III.80*; 1327: Kalocsa, *Katona I.363*; 1336: Zágráb, *Smičiklas X.278*.

¹²¹ 1344: *Theimer I.673*.

¹²² Esztergom, 1323: *Mon.Strig. III.175*; 1326: *Pannh. VII.513*; 1329: *Mon.Strig. III.150*. — Eger 1351: *iudices in officio vicariatus ... pro tempore constituti*, *Bánffy I.175*; 1375: helynök és egy *doctor decretorum* Zágrábban, *DI 35882*.

¹²³ 1320: *Mon.Strig. II.777*.

¹²⁴ 1321: a helynök átruhazza hivatalát a szatmári *scolasticus* javára, aki azt már mint *officium iudiciale* említi, *DI 29998*. A további fejlődésről lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: *Az erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső főesperességei*, in: *Baithyaneum I (1911) 38-46*.

¹²⁵ 1324-1325: *Anjou II.206*; *Zichy I.259*; 1347: két helynök-helyettes Sáros vármegyéért, *DI 68871*; 1373: kanonok mint *iudex deputatus*, *HO 300*.

¹²⁶ 1313-1315: fent 115.lábjz.; 1324-1325: *Anjou II.132, 171, 195*.

¹²⁷ 1347: *DI 68866, 68871*.

¹²⁸ 1348: *Károlyi I.200*.

számított megalapozatlannak, ha az egri helynök *"in nostro, ymo verius ... domini nostri episcopi consistorio"* mondott ítéletet.¹²⁹ Mindez nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a pereskedések túlnyomórészt a helynök előtt folytak, és hogy minden püspöki és érseki szék mellett kifejlődött a helynöki bírászkodás. Ez a fejlődés az évszázad vége felé egy különleges bírósági pecsétet alakított ki; ha nem is rendszeresen, az egyházi bíróságok mindenestre fokozódó mértékben adták ki hivatalos okirataikat *"sub sigillo nostri vicariatus"*.¹³⁰

Miként a középkori világi bíróságok, úgy a magyar *consistorium* sem szakbírókból álló kollégium volt. Az egyházfők és helynökök *"cum fratribus nostris de capitulo"* ültek törvényt, az éppen jelenlévő tekintélyes egyházzfikkal. A tasnádi főesperesek és a helynök a szomszédos plébánosokat bírótársként használták fel. Mivel azonban az egyházi bíróságok olyan jogvitákban is döntöttek, amelyek nemesek vagy polgárok birtokait érintették (hozomány- és jegyajándékpe-rek, leánynegyed, kegyúri jogesetek), ilyenkor a szóban forgó osztály tagjai közül is voltak be tanácskozókat. A "Meszesen kívüli" *vicarius* helyettese például "urával", a szatmári plébánossal, négy előkelő úrral, valamint Szatmár és Németi testvérvárosok előjáróival döntött egy perben.¹³¹ Püspökök sem restelltek nemeseket bevonni az eldöntésre váró jogviták megtanácskozásába.¹³² Mindez távolról sem a Gentilis-féle rendelkezéseknek megfelelően történt, 1376-ban például a nagyváradi helynök egy perhalasztását a *"nobiles comprovinciales"* hagyták jóvá.¹³³ A vegyes bírói szék hagyományának köszönhető, hogy a helynöki és a főesperesi bíróságokon a hazai jog is alkalmazást nyert. Számatalan okiratot lehetne itt annak bizonyítására idézni, hogy az évszázad második felében a szentszékek határidőket vagy makacssági ítéleteket tartalmazó oklevelei szóról-szóra megegyeznek a kúriai bíróságok hasonló tartalmú okirataival; sőt, még arról is olvashatunk, hogy az egri helynök az egyik felet a rokonság megtagadása miatt vérdíjban (in emenda homagii) marasztalta.¹³⁴ A kánoni és a hazai jognak mind az eljárási formák, mind az anyagi jog területén tapasztalható keveredése igen fontos faktor volt az egyházi bíróságoknak úgy a nemesség és a polgárság mindennapi életébe való beépülésében, mint a római-kánonjogi normák elterjedésében és átalakulásában.¹³⁵

¹²⁹ 1356: *DI 83278*.

¹³⁰ 1348: helynöki oklevél a közjegyző pecsétjével, *DI 66135*; 1390: idézés ... *sub sigillo nostro pro audientia causarum deputato*, *Székegy okl. VIII.37*; 1399: helynöki pecsét Vácról, *ZsO I.5785.sz.*; 1400: ugyanaz Egerből, *DI 8575*.

¹³¹ 1321: *DI 29998*.

¹³² 1322: *DI 68195*; 1331: *Anjou II.567-568*; 1332: *DI 58470*; 1347: *Anjou V.64-66*; 1368: *DI 30700*; 1373: *DI 49617*; 1375: *DI 35882*, stb. A szepesi helynök 1383-ban nemesekkel, polgárokkal és jobbágyokkal ítelt, *DI 71275*.

¹³³ 1376: *DI 42005*.

¹³⁴ 1389: *DI 75846*.

¹³⁵ A világi hatóságok és a hiteles helyek által kiállított oklevelek bizonyító ereje a szentszékek előtt bizonyos nehézségekkel volt terhes. A Gentilis bíboros ügyhallgatója (auditor) előtt 1309-ben lefolyt érdekes pert már többen értékelték, így ECKHART, F.: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*, in: *MIÖG. Ergbd. IX* (1914) 423-427.; KUMOROVITZ L.B.: a megadott helyen (66.sz. láb.jz.), 63-66. Az a tény, hogy a beperelt szász dékánok és plébánosok bíróság előtt való megjelenését világi karral (brachium seculare) akadályozták meg, két szász vidék, két plébános, egy dékán és egy szebeni klerikus oklevelei bizonyítják; ügyvédjük azt állította, hogy az ilyen oklevelek az itáliai közjegyzői oklevelek jogerejével egyenran-

3. Az egyházi bíróságok hatásköre

A különböző fejlődési lehetőségek effajta összefonódása nélkül a szentszékek kiterjedt hatásköre sem lett volna elképzelhető, különösen a pápák avignoni fogságának időszakában. Az évszázad első felében a királyi udvar bírái nemcsak özvegyek ügyeit, hozomány- és leánynegyedpereket, hanem a klerikusok által elkövetett hatalmaskodási eseteket is a püspöki székekhez tették át.¹³⁶ Fordítva is érvényesült az ügyek áttétele: a püspökök a hazai jog nehezen eldönthető kérdéseinél (pl. leánynegyed) a feleket a királyi kúriához irányították, és ilyen ügyekben a király áttérő parancsának is engedelmeskedtek.¹³⁷ A hatáskörök szabályozása csak 1344-ben vált szükségessé. Ekkor I. Lajos király egy konkrét jogvitában döntött András erdélyi püspök és egyházmegyéje nemesei, székelyek és szászok között, a kétféle bírósági rendszer joghatóságának elhatárolását mégis az egész országra kötelező érvényűnek tekinthetjük, mivel az okleveles gyakorlat ezt megerősíti. Eszerint a szentszékek hatáskörébe tartoztak: 1. házassági ügyek, 2. özvegyi, hajadoni jog és leánynegyed, 3. egyháziak és nők bántalmazása (perlési kényszer azonban nem volt és a törvényes út mellőzésével, önkényesen kirótt büntetések is tiltva voltak), 4. szüzek és asszonyok megbecstelenítése, "*nisi extendant se ad sanguinis effusionem*", 5. házasságtörés — azonban csak *civiliter, criminaliter* világi bíróság elé tartozott, 6. végrendelkezések. — Az oklevél tartalmazta még azt az említett tilalmat, hogy a peres feleket nem lehet birtokvitában egyházi büntetéssel sújtani, továbbá egy tizedfizetésre vonatkozó szabályozást.¹³⁸ A földbirtokkal kapcsolatos perek rendre nehézségeket vetettek fel. Kivételesen ilyen ügyek is kerültek helynökök elé,¹³⁹ s habár el-

gúnak számitanak Magyarországon: "*Que quidem littere sic autentice de consuetudine in regno Ungarie plenam fidem faciunt, ut in Italicis partibus publica documenta; et quod talis consuetudo iuri consonet, satis est clarum in Corpore Juris. Item quod talis sit in dicto regno consuetudo, notarium est.*" *Mon. Vat. I/2.200.* Az ellenfél képviselője különböző kifogásokat tett az oklevelek jogerejére. Mivel a bírák és ügyvédek a magyar szokásjogot nem ismerték, az *auditor* elrendelte tíz tekintélyes egyházi személy kihallgatását. Vallomásaik egyfajta bizonytalanságot mutatnak, mert a kérdéses oklevelek autenticitása valóban kétséges volt. Álláspontunk szerint azonban Ágoston zágrábi püspök vallomása a legfontosabb. Kétségbe vonta a világiak által, nem előttük történt jogügyletekről kiállított oklevelek hitelességét, hangsúlyozta azonban azok hitelességét, amelyeket olyan (hiteles)helyek, mint az esztergomi, budai, csázmai stb. káptalan saját eljárásukról vagy előttük tett tiltakozásról állítottak ki. "Az ilyen okleveleknek teljes hitelességet kell tulajdonítani" *Mon. Vat. I/2.242.* — idézi ECKHART, a megadott helyen (426.). Valamivel korábban már hivatkozott Angelus de S. Victoria arra a magyar szokásjogra, hogy "hiteles személyek előtt" fellebbezést érvényesen meg lehet tenni és erről oklevelet lehet kérni, *Mon. Vat. I/2.109.* Szentszék előtti eljárásra az ügyvédvallást rendszerint hiteles helyeken készítették el, és kétség sem férhet ahhoz, hogy ezeket a meghatalmazásokat az egyházi bíróságok elfogadták. A helynökök persze tartalmilag ellenőrizték ezeket az okleveleket, és az 1350-es évek végén az is megtörtént, hogy az egri helynök a jászói premontrei konvent egyik oklevelét érvénytelennek nyilvánította (1379-ben említi az egri püspök, *DI 70185.* Az időpont meghatározása Miklós helynök hivatali éveinek alapul vétele mellett történt.).

¹³⁶ 1322 (egy oklevélben az év 1327): *DI 16095.*; 1326: *idemque Nicolaus abbas in po-tenciariis questionibus non nostro, sed vestro iudicio* (ti. a pécsi püspök) *astare teneatur, Zichy I.292.*; 1337: áttérő parancs (transmissionális), a végítélet meghozatala jogának fenntartásával, *DI 40760.*

¹³⁷ 1330: peráttétel, *Anjou II.459-460.*; 1341: tilalom, *Anjou IV.134.*; bírói parancs leánynegyed pénzbeli megfizetésére, *DI 69228.*

¹³⁸ Lásd fentebb a 104.sz. lábuj.

¹³⁹ 1327: lásd 120.sz. lábuj.; 1338: *Anjou III.461.*; 1376: *DI 6393.* — 1332-ből azt olvassuk, hogy egy rabszolganő (aki *possessio*) feletti perben csak a főesperes jogosult eljárni, *Anjou II.589.*

járásukat jogtalannak tekintették és már korán tiltották,¹⁴⁰ a női különjogok körében a kimérést, becslést és a vagyon átadását "örökérvényűen" foganatosíthatták.¹⁴¹ Miként a döntések, a perbeli cselekmények is nemesek és polgárok bevonásával történtek, s ezáltal vegyes karaktert hordoztak. Mindez odáig ment, hogy 1346-ban egy felperes arra hivatkozással támadott meg egy, a megyei hatóság által végrehajtott becslést, hogy "*ialis estimacio non ad secularem, sed ad iudicem ecclesiasticum pertinet.*"¹⁴²

4. Az egyházi bíróságok világi támogatottsága és korlátozása

Ahogyan más európai államokban, a világi kar (*brachium seculare*) Magyarországon is mint *ultima ratio* állott az egyházi törvénykezés mellett. Bár az érsekek, püspökök, prépostok és apátok rendelkeztek saját börtönökkel, sőt kínzóeszközökkel, melyekről az oklevelek többnyire önkényeskedések kapcsán szólnak; e kényszerítőeszközök azonban a klerikusokkal és a klérus alattvalóival szemben (pl. a zágrábi püspöknek alávetett *nobiles prediales* esetében) kerültek igénybevételre.¹⁴³ A makacsokkal szemben a helynöki széknek is szüksége volt az állam segítségére. A túlságosan is kiterjedt és helyenként mértéktelenül alkalmazott egyházi bíráskodással szembeni ellenállás jelei már az évszázad első évtizedeiben megfigyelhetők. A zágrábi egyházmegye laikusai klerikusokat, özvegyeket és más védelmet keresőket akadályoztak abban, hogy a püspök előtt keressék igazukat;¹⁴⁴ az esztergomi polgárok az egyházi joghatóságot bitorolták, amiért tizenöt éven át egyházi átok alá kerültek;¹⁴⁵ a soproni ispánság egyik nemese az egyházi büntetést tizenegy éven át elviselte;¹⁴⁶ a zágrábi püspökség nemesei erőszakos úton akadályozták a helynöki szék és a püspöki bíróság működését;¹⁴⁷ az erdélyi vajda és a püspök elhúzódoó viszályában a vajda kiközösítette a püspök híveit, utóbbi azonban papi szolgálatait a kiközösítés ellenére mint

¹⁴⁰ 1377: Erzsébet királyné tiltó parancsa az erdélyi püspökhöz, *Beke* 629.sz.

¹⁴¹ A számos példa közül 1349, az egri helynök: *prescriptam particulam terre, ut ibi est statuta, commisimus perpetuo possidendam ... de plenitudine nostre iudicarie potestatis*, *Sztáray* I.213.

¹⁴² *DI* 3805.

¹⁴³ 1307: az esztergomi érsek börtöne, *Mon.Strig.* II.571, 575.; 1308, c.1,4 Gentilistől: *carceralis custodia ... szerzeteseknek*, *Mon.Vat.* I/2.271, 277.; 1340: *pena perpetue incarcerationis ... egyházi nemeseknek (prediales)*, *Smičičklas* X.570.; 1342: a dömösi prépost hatalmaskodása, *Mon.Vespr.* II.382.; 1344: egy klerikus kinvallatása, *Theiner* I.662.; 1346: *... perpetuo carceri ecclesie ... Agriensis, Mihályi* 23-25.; 1357: a pilisi apát hatalmaskodása, *Koller* III.101.; 1391: a csanádi prépost hatalmaskodása, *Mon.Vat.* I/3.173.; 1399: a veszprémi prépost hatalmaskodása, *ZsO* I.5864.sz.

¹⁴⁴ 1313: *Theiner* I.444.

¹⁴⁵ 1319: *iudicia nostra iudicant...*, *Mon.Strig.* II.761.

¹⁴⁶ 1333,1334: *Sopron várm.* I.177-179.

¹⁴⁷ 1336: *officium et iudicatum vicariatus et iudicatus curie nostre violenter impediverunt...*, *Smičičklas* X.258.

"*notorius contemptor mandatorum apostolice sedis*" látta el;¹⁴⁸ később egy pápai követ végrehajtót kifosztották és megölték.¹⁴⁹ Gentilis maga is tapasztalta megbízottjainak akadályozását, ezért fenyegette a tetteseket kiközösítéssel, és megparancsolta, hogy mindazokat, akik egy évig elviselik az egyházi fenyítéket, eretnekként kell megbüntetni.¹⁵⁰ A világi kar (*brachium seculare*) alkalmazását később is a pápa szorgalmazta,¹⁵¹ a magyar gyakorlat azonban csak lassabban fejlesztette ki. Az évszázad közepén a püspök a makacsok pereit a nádori szék elé tette át,¹⁵² az 1390-es években már egy szabályos eljárással találkozunk: az ország első bírója a helynök kérésére maga rendelte el a végrehajtást az elmakacsolt ellen.¹⁵³ Az állam részéről érkező segítség azonban olykor feltételekhez volt kötve.

Az I. Károly által konszolidált állam már az 1330-as években az egyházi bíróságok tevékenységét korlátozó tendenciát vett fel. Ha egy kissé eltúlzott is, bizonyosan nem alaptalan a püspökök panasza: "*Item trahuntur prelati et clerici ad iudicium seculare, sine delectu personarum, nulla exceptione fori audita vel admissa*".¹⁵⁴ Valamivel később a pápának saját magának kellett fellépnie a királynál ítéletének végrehajtása érdekében, mivel senki sem mert az ügyben eljárni; az esztergomi érsek ellen a krakkói püspök javára szóló, a pápai küldött bírák által hozott ítélet "világi erőszak miatt" nyolc éven át végrehajtás nélkül maradt.¹⁵⁵ Az Anjou uralkodókkal meghonosodott Magyarországon az átterelőparancs (ezt később *mandatum declinatorium*nak nevezik); ebben a király arra ad utasítást, hogy a pert tegyék át saját kúriájába. Mivel ezeket a parancsleveleket rendszerint hitbér- és leánynegyedperekben bocsátották ki, amelyeket különben is el lehetett *in foro seculari* döntení, általában engedelmessé váltak nekik.¹⁵⁶ A királynak (vagy később a királyné asszonynak) hatalmában állt a szentszékeknek határidőt szabni,¹⁵⁷ az előttük folyó pereket egy másik egyházi bíróság elé áttenni,¹⁵⁸ visszatartani az egyházi büntetés végrehajtását vagy egy-

¹⁴⁸ 1341: *Theiner I.644-645.*; 1346: az idézet, *Theiner I.714.*

¹⁴⁹ 1378: *DI 35258.*

¹⁵⁰ 1309, c.14-15: *Mon.Vat. II/2.285-287.*

¹⁵¹ Például 1354: *Theiner II.7.*

¹⁵² 1354: *Anjou VI.225.*

¹⁵³ 1390: *DI 52684, 52691.*; 1391, 1393: *DI 52796.*

¹⁵⁴ Lásd a 101. lábjsz.

¹⁵⁵ 1341: *Smičiklas X.612.*; 1342: *Theiner I.645-646.*

¹⁵⁶ 1356-1357: *DI 41293.*; 1358: *DI 70177, 70182.*

¹⁵⁷ 1339: *DI 70549.*; 1368: *EPL Arch.saec.Lad.T, fasc.2, nr.24.*; 1382: *DI 60399, 83367.*

¹⁵⁸ 1385-1386: *DI 42339, 42342.*; 1386: *DI 70190.*

szerűen megparancsolni kötelességeik teljesítését.¹⁵⁹ A szentszéki bírák azonban egymagukban elegek voltak ahhoz, hogy az engedelmességet olykor megtagadják. Az átterelőparancsot tartalmazó első ismert eset oklevele a nagyváradi püspök gyanúságára hivatkozik; mivel azonban az ügyfél nem tudta kifogását kielégítően bizonyítani, pénzbüntetéssel sújtották, a kérelmet pedig hatásköri okból elutasították.¹⁶⁰ Az egi helynök az "írott jogot" hívta segítségül egy leánygyed-per átterelését célzó bírói parancs ellen, midőn előkelő ülnökökkel megvizsgálta a szokás régiségét és ez alapján félretette a királyi parancsot.¹⁶¹ Az egyházi ítélet meghozatalára vonatkozó tilalom ellenében a bírók vagy a már megtörtént tényekre vagy ellentétes pápai parancsra hivatkoztak.¹⁶² Az ilyen esetek szolgáltattak alapot a királyi kúriának ahhoz, hogy a világi kart (*brachium seculare*) csak a joghatóság, sőt az egyházi bíróságok eljárása jogszerűségének megvizsgálását követően bocsássa rendelkezésre.¹⁶³

Röviden és tömören: az eljövendő konfliktus csírái már a 14. század végén jelen voltak. Ha figyelembe vesszük, hogy a hatalmas temesi ispán, Himfi Benedek felesége állítólag inkább a *homines communes*, mint az egyházi törvénykezést támogatta, hogy esperes egy jobbágyot csak ura engedélyével idézhetett meg, hogy az időközben megerősödött megyei törvényszékek mindinkább belenyúltak a szentszékek joghatóságába,¹⁶⁴ akkor Zsigmond intézkedésére a köztudat már bizonytalannal úgy tekintett, mint várható következményre. Az évszázad végén gyorsan kiszélesedő római pereskedések,¹⁶⁵ a perek közismert elhúzódása¹⁶⁶ és a tetemes költségek, különösen külföldön,¹⁶⁷ mind hozzájárultak az elkövetkező drasztikus intézkedések megalapozottságának elfogadásához. Amikor Zsigmond 1391-ben megkapja a pápától azt a privilégiumot, hogy magyarországi alattvalói — a római Kúria kivételével — nem idézhetők külföldre, akkor ez csak a nyitánya egy új, erőteljes egyházpolitikának.¹⁶⁸

¹⁵⁹ 1392: ZsO I.2471.sz.; 1399: DI 53009., ZsO I.5677.sz.

¹⁶⁰ 1309-1310: DI 40327, 40330.

¹⁶¹ 1356: *Bánffy I.207-208.* (az egybevetésre azonban már az udvarbíró előtt került sor, 1358: *Bánffy I.220-222.*); 1360: DI 4922.

¹⁶² 1372: *EKM Capsa 14, fasc.6, nr.3.*; 1380: *EKM Capsa 7, fasc.5, nr.1.*; *Schmitth I.333.*

¹⁶³ 1362: királyi parancs figyelmen kívül hagyása, DI 64064.; 1376: *Hazai oklt. 303.*

¹⁶⁴ 1373-1376: DI 47878.; 14. évszázad: DI 47898.; 1390: *Teleki, oklt. I.227-228.*

¹⁶⁵ Lásd: *Mon. Vat. I/3., I/4.* — Már 1340-ben, egyidőben nyolc magyar egyházi személy található Avignonban, *Anjou IV.33-34.*

¹⁶⁶ 1329: a veszprémi püspök és káptalana huszonöt évi pereskedés után kijelentette, hogy semmi reményt nem lát arra, ... *quod quasi in perpetuum possint per viam iuris huiusmodi cause recipere finem*, *Mon. Vespr. II.49-51.*

¹⁶⁷ 1390: a leleszi prépost római ügyvédjének 100 guldent fizetett, vö. *Fejérpataky*; (év nélkül): Paulus de Castello nyugtázza 200 gulden átvételét, uo.

¹⁶⁸ *Mon. Vat. I/3.180.*

IV. A 15. és 16. század (1526-ig)

1. Állam és egyház, egyetemes és partikuláris egyházjog

Az állam és egyház viszonya a 15. század elején súlyos krízist élt át. Mivel IX. Bonifác pápa az itáliai trónkövetelőt, László nápolyi királyt támogatta, sőt *legatust* is adott mellé, Zsigmond király megtagadta neki az engedelmességet. Egyidejűleg megtiltotta valamennyi pápai adó fizetését Csehországban és lefoglalta az ellenszegülő főpapok javadalmaikat Magyarországon. A király 1404. áprilisában kibocsátotta híres rendeletét (*placetum regium*) a pápával szemben: érvénytelennek nyilvánította mindazokat a pápai bullákat, amelyeket királyi jóváhagyás nélkül adnak ki; az egyházi személyek feletti kegyúri jogot magához vonta, és halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy bármilyen pápai idézésnek engedelmességen, ítéletet kihirdessenek vagy végrehajtsanak az ő tudta nélkül.¹⁶⁹ Anélkül, hogy a király a pápai kúriának az egyházi tisztségek betöltésére és joghatóságára vonatkozó jogát elvileg meg akarta volna tagadni, azok gyakorlását mégis erősen kérdésessé tette. A magyar klérusnak ez a rendszer számos előnyt jelentett, néhány évvel később azonban (valószínűleg a huszita-veszély miatt) mégis elejtették. Zsigmondnak az egyház egységének helyreállítására irányuló fáradozásai általánosan ismertek. A Konstanzi Zsinat mármost fontos engedményt tett a bontakozó magyar államegyháznak. Még V. Márton pápának 1417. szeptember 19-én történt megválasztását megelőzően a zsinatra összegyűlt bíborosok kiadtak egy oklevelet, amely a király kegyúri jogát kifejezetten megerősítette. A bíborosok ígéretet tettek arra, hogy a megválasztandó pápa és utódai a magyar érseki, püspöki, préposti és apáti székeket a király által javasolt személyekkel tölti be; adókat (*annatae*) csak az érseki székek után és csökkentett összegben "*ad instar ceterarum ecclesiarum nationis Germanicae*" szed, továbbá pápai levelekkel senki sem idézhető országa határán kívülre, kivéve a Rómába fellebbezett ügyeket. Ezt az oklevelet évszázadokon át a királyi jogok alapjának tekintették és akként idézték,¹⁷⁰ annál is inkább, mivel Hunyadi János és Mátyás király politikája a Zsigmond által elnyert jogok további kiterjesztésére törekedett, a Jagellók alatt pedig az államegyházi tendenciát pápaellenes törvényhozás is támogatta.

A magyar klérusnak Rómától való függetlenedéséhez két jogintézmény járult hozzá: a királyi kegyúri jog és a Kúriában való pereskedés tilalma. A király (ill. a kormányzó) jelöltjeit a pápák majdnem kivétel nélkül elfogadták, csupán a konstanzi bullában nem szabályozott rezerváció adott időnként alkalmat összeütközésre. Hogy Mátyás király a megörökölt jogokat milyen messzemenően kihasználta, jól mutatja sógorának, Aragóniai Jánosnak a római Kúriában bekövetkezett halála (1486) után követett eljárása. Az esztergomi érseki székre felesége hétesztendő unokaöccsét, Estei Hippolitot ültette, az ugyanabban az évben megüresedett egri püspökséget pedig kincstartójának adta. A király az "ország ősi szabadságára" hivatkozott, ugyanakkor megfe-

¹⁶⁹ ZsO II.3094.sz.; vö. legújabban *Mályusz* 68-74.

¹⁷⁰ Az 1498:63. tc. idézi egy részét és a Tripartitum (I.11.) is hivatkozik annak az oklevélnek a lényegére, amelyet Mályusz Elemér talált meg és 1958-ban tett publikus, *Mályusz* 8-9.; újabban CSIZMADIA ANDOR: *Die Auswirkung der "Bulle" von Konstanz auf die Entwicklung des Oberpatronatsrechts*, in: *Acta Juridica* II(1960) 53-82. A SZENTIRMAY A. által közölt kritika — *De "jure supremi patronatus" regum Hungariae*, in: *Monitor Ecclesiasticus* LXXXVI (1961) 281-291. — véleményem szerint eltúlozt.

nyegette a pápát, hogy országával áttér az ortodoxiára, ha nem teljesíti egy javadalomvitában támasztott követelését.¹⁷¹ Nemcsak érseki, püspöki és préposti székeket, hanem egyházi méltóságokat, kanonoki és plébánosi hivatalokat is a király töltött be, néha még a megüresedést sem várva meg (a pápai *litterae exspectoriae* mintájára), vagy közvetve, az e célra meghatalmazott főurak útján. A 15. század második felében a pápaság gyakorlatilag ki lett zárva a javadalmak betöltésének gyakorlásából. A nemesség felfogását tükröző országgyűlési határozatok a *bullati* súlyos büntetésekkel fenyegették: az 1447:36. tc. hűtlenséggel és száműzetéssel; az 1495:31. tc. vízbefojtással; az 1498:67. tc. a király kegyúri jogát a nagybirtokosok követeléseivel szemben védelmezte; pápával szembeni intézkedés már nem volt szükséges.¹⁷² Ebben a szellemben fogalmazta meg Werbőczy azt a hosszú ideig mértékadó tételt, hogy a magyar egyházi javadalmak betöltése az uralkodó joga, a pápa pedig, ámbar ő *"utramque iurisdictionem, temporalem scilicet et spiritualem habeat"*, csupán a megerősítést gyakorolja (Trip. I.11.).

A királynak és a rendeknek egy másik fontos követelése az volt, hogy Rómába csak fellebbezni lehessen. A Zsigmond által 1391-ben elnyert privilégium óta az említett konstanzi oklevél is tiltotta az ország határain kívüli idézést, a római Kúria, mint fellebbezési bíróság kivételével.¹⁷³ V. László király egyik parancsa javadalomvesztéssel fenyegette azokat, akik ezt a szabadságot és az ország privilégiumát a krakkói egyetem elé való idézéssel megsértik.¹⁷⁴ Minde törekvéseknek nem az volt a célja, hogy a jogorvoslatokból Rómát teljesen kiszorítsák, hanem az, hogy az *appellatio per saltum* vagy a közvetlen *conquestus* okozta zavarokat kiküszöböljék. Várdai István, a későbbi kalocsai érsek 1448-ban azt írja nagybátyjának, hogy ő mint ferrarai egyetemista mindennemű egyházi jogvitában felajánlja szolgálatait; azt tanácsolta rokonának, hogy fellebbezzen a római Kúriába, mert *"in multis iuribus habemus, ut obmissis mediis ad sedem apostolicam potest fieri appellatio."*¹⁷⁵ Az ilyenfajta peres utat törvényeink 1440-től ismételtelen tiltják, sőt az 1471:19. tc. a törvénykezés ősi, azaz még Szent Istvántól eredeztetett fellebbeviteli rendszerének megsértőit a javadalmak, ill. a hűbér elvesztésével fenyegeti. A 15. század végén a szabályszerű idézést ismét megszigorították, az 1498:63. tc. pedig arra kérte a királyt, hogy a *conquestus* igénybe vevőit zárassa a Csonkatoronyba (Budán).¹⁷⁶ Az államegyház kialakítására irányuló törekvések jól párhuzamba állíthatók a gallikán intézkedésekkel.¹⁷⁷

¹⁷¹ FRAKNÓI, *Szentszék* II.227-237.; *Mályusz* 99-101. — KARDOS TIBOR: *A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában*, in: *Századok* 84 (1951) 166-167., messzemenően túlbecsüli az esemény jelentőségét.

¹⁷² *Mályusz* 101-110.

¹⁷³ Lásd a 168. 170. láb. A privilégiumot XXIII. János (ellen)pápa 1415. február 1-jei bullái is tartalmazzák, ezeket azonban a zsinat július 1-én implicite törölte, *DI* 46589., vö. *Mályusz* 41-44.

¹⁷⁴ *TT* 1893, 378. — A privilégiumot 1457-ben III. Callixtus pápa is kifejezetten idézte, *Theiner* II.305.

¹⁷⁵ *TSz XIV* (1929) 126., általunk (Bónis) pontosított szöveg.

¹⁷⁶ *Mályusz* 111-112. — Az 1513. év törvényeinek alkalmazására nézve lásd: *DI* 68733.; *Kukuljević* I.264.

¹⁷⁷ *Mályusz* 109.; vö. BARTA, I.: *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén*. Budapest 1935.; KARDOS: a megadott helyen (171.sz. láb.) 162.

A mi véleményünk szerint Róma jogkörének korlátozása a hazai jog előretörését szolgálta, a római-kánoni jog rovására. A király és az országgyűlések intézkedései mindazonáltal, mégha igen radikálisak voltak is, sohasem irányultak a kánonjog elvi elutasítására. Sokkal inkább arról a törekvéstről volt szó, amely megkísérelte mind pontosabban meghúzni az egyházi és a világi ügyek közti határvonalat, hiszen a tisztázatlanság az egyháznak kedvezett. Amikor például egy magyar követség 1452-ben hiába kérte a pápától az ifjú V. László szabadon bocsátását és az osztrák rendeknek az egyházi büntetés alól való fölloldozását, az egyik magyar diplomata így fogalmazott (Aeneas Sylvius nyomán): "Az itt érintett ügy nem tartozik a Szentszék illetékességi körébe; az egyházi joghatóságnak nincs helye a világi uralom, az evilági ország dolgainak kérdésében... Az örök élet dolgaival való törődés Szentségekre van bízva, a földi élet érdekviszonyai azonban a világi fejedelmek és népek illetékességébe tartoznak."¹⁷⁸ A pápák felháborodása a magyar államot nem akadályozta meg abban, hogy szándékának a gyakorlatban érvényt szerezzen. *Legatusok* jöttek sűrűn az országba, gyakorolták hagyományos törvénykező tevékenységüket, Mátyás király személyében azonban veszélyes tárgyalópartnerre akadtak. Neki még azt is sikerült elérnie, hogy az esztergomi érsek mellett, aki már 1394-től élvezte a "született *legatus*" kitüntető címet, rokonának, Geréb László erdélyi püspöknek is biztosítsa a *legatus a latere* jogkörét.¹⁷⁹ Amikor az aragóniai-pápai konfliktus során egy közjegyzői oklevélben az egyetemes zsinathoz fellebbezett, megróttá őt VIII. Ince pápa, s a római jogi-kánonjogi normák betartására, egyszersmind a pápa legmagasabb bírói tekintélyének figyelembe vételére intette.¹⁸⁰ Mindezen esetek dacára a pápa és a király együttes törekvése maradt a feudális rend fenntartása. II. Lajos király 1525-ben kijelentette, hogy az egyház tekintélyének megrendülése három éven belül a régi pogányság visszatértét hozhatja magával.¹⁸¹ A 16. század elején a reformáció a magyar nép széles rétegét ragadta magával. Az egyházi és a világi hatalom közt feszülő ellentétek dacára közös érdek volt a joghatósági szférák megosztása és a nép engedelmisségben tartása. Ezért foglalta össze Werbőczy (Prol. Tit.9.) az egyházi jognak a világihoz való viszonyát a következőképpen: érvénytelen az a törvény, amely az egyház ténylegesen élvezett szabadságait és privilégiumait sérti vagy szentségi ügyekbe nyúl bele; világi dolgokban viszont a törvények elerőtlenítik a kánonokat.

Az a szándék, amely a magyar egyházat a tömegmozgalmak és a világi hatalmasságok beavatkozásaival szemben meg akarta erősíteni, a partikuláris jog kibontakozásának jelentős tényezőjévé vált. Az általunk ismert legrégebbi egyházmegyei zsinati határozatok 1382-ből, Nekcsei Demeter esztergomi érsektől maradtak ránk, Szécsi Dénes és Estei Hyppolit esztergomi érsek idején kerültek kiegészítésre és a 15. század végén jelentek meg nyomtatásban.¹⁸² Az évszázad első évtizedeiből a pozsonyi káptalan és a veszprémi püspökség statutumai maradtak ránk,

¹⁷⁸ Idézi: FRAKNÓI, *Szentszék* II.89.

¹⁷⁹ *Theiner* II.500.; FRAKNÓI, *Szentszék* II.181-182.

¹⁸⁰ *Theiner* II.507., *Mon.Vat.* I/6.224.; FRAKNÓI, *Szentszék* II.183.

¹⁸¹ FRAKNÓI, *Szentszék* II.363-364.

¹⁸² MEZEY L. — BOLGÁR A.: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Budapest 1961, Nr. 73/5.; BORSA G.: *Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis* (németül), in: MKSz. LXXII (1956) 287-293. Szöveg: DANKÓ J.: *Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis*, Strigonii 1865.

továbbá a csanádi káptalan is vezetett statutumkönyvet.¹⁸³ Az esztergomi érsekség alá rendelt zsepesi prépostság 1460-ban szabályozta a házassági jogot és a házassági ügyekben való törvénykezelést, a szentszéki parancsok végrehajtását, a menedékjog figyelembe vételét, szigorú rendelkezéseket hozott az ágyasságról (a bázeli zsinati határozatokból való részben szó szerinti átvétellel), és még további ügyekben is rendelkezett.¹⁸⁴ A 15. század végén és a 16. század elején az esztergomi főegyházmegyei (1493), a nyitrai (1494) és a veszprémi (1515) zsinaton hozott határozatok összefüggő képet alkotnak: a két utóbbi követi az esztergomi kánonokat, a szükséges kiegészítéseket azonban nem mulasztják el megtenni. Tartalmuk változatos, közös jellemzőjük azonban a meglazult egyházi fegyelem helyreállítása, a helynőkök, főesperesek és esperesek tekintélyének emelése. A határozatok lejegyzését és nyilvánosságra hozatalát kifejezetten elrendelik.¹⁸⁵ A reformáció rohamos terjedését azonban mindeme rendelkezések sem voltak képesek feltartóztatni.

2. A helynöki székek szervezete

Az egyházi törvénykezés ebben az időben sajátos, ellentmondásos fejlődésen ment keresztül: egyfelől megszilárdultak intézményei és emelkedett a színvonal, másfelől az állam igyekezett fokozatosan visszaszorítani fontos jogterületekről és a központi hatalomnak alávetni. Zsigmond és a Hunyadiak olyan intézkedéseket foganatosítottak, amelyek túltettek minden korábban; a Mohács előtti évtizedek törvényhozása törekedett a helynőkök cselekvési szabadságát mindjobban korlátozni. Az állami beavatkozást a valóban elítélendő visszaélések igazolták, mivel a törvénykezés megszilárdítása egyúttal megmerevedést és kíméletlen kihasználást is jelentett.

A szervezetet a helynöki székek általánosan elismert joghatósága fémjelzi. A helynőkök már a 15. század elején saját hivatalukat (*officium vicariatus*) említik, és a vele elválaszthatatlan kapcsolatban álló bírói illetékességet. E tiszt hiteles helynöki pecséttel rendelkezett, bár a helynőkök saját személyes pecsétjüket is használhatták.¹⁸⁶ A pécsi szentszék pecsétje például két, egymást keresztező kulcsot ábrázolt, az alábbi körirattal: *VICARIATUS QUINQUEECCLESIENSIS*.¹⁸⁷ Az érsekek és püspökök a bíróságok vezetését azonban nem engedték ki teljesen a kezük-

¹⁸³ 1406, Pozsony: ... *cum nostris iurisperitis*, ZsO II.4835.sz.; 1420, Pozsony: *Fejérpataky* gyűjteménye.; 1429, Csanád: *Lukacsics I.235.*; 1431, Veszprém: *Fejérpataky* gyűjteménye.

¹⁸⁴ *Mezey L. — Bolgár A., a megadott helyen (182.sz. lábjsz.), Nr. 73/3.; kiadás: Péterffy I.189-198. Vö. MESTER, ST.: De initiis canonici iuris culturae in Hungaria. Studia Gratiana II (1954) 675.*

¹⁸⁵ *Péterffy I.202-282.*

¹⁸⁶ 1401, Eger: *sigillum nostri vicariatus*, DI 42854., vö. *Zichy V.273.*; 1403, Csanád: *in officium vicariatus instituti fuimus*, DI 42801.; 1406, Eger: *ex debito nostri vicariatus officii*, ZsO II.4528.sz.; 1408, Vác: *sigillum vicariatus*, DI 42956.; 1411, Vác: *sigillum officii sedis vicariatus* (gyanus oklevél!), DI 72996.; 1415, Esztergom: *határidő ... nostro minori sub sigillo*, DI 58911.; 1416, Nyitra: *sigillum nostri vicariatus officii*, DI 10511.; 1418, Vác: *sigillum vicariatus nostri*, DI 43426.; 1435, esztergomi kanonok ... *de speciali commissione ... archiepiscopi Strigoniensis officium vicariatus tenens*, DI 12736.; 1436, Esztergom: *in officio vicariatus nostri locumtenens*, DI 12978. stb. Efféle pecsétek képét lásd: KUMOROVITZ L. B.: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. In: Gödöllői premontrei gimnáziumi évkönyv 1943/44, 281-364, 24,25,31,34.sz. képek.

¹⁸⁷ Pl. 1451: *Zichy IX.299.*

ből: a *personalis presentia* a per bármely szakaszában magához vonhatta az ügyet, a helynököt delegált bíróval helyettesíthette, vagy (különösen zsinat idején) a helynökkel, jogtudó kanonokokkal és zsinati bírakkal együtt, személyesen ítélkezett.¹⁸⁸ Amikor azonban az évszázad közepe táján az egyházfők kezdték a helynökök elé való peráttételt írásba foglalni, saját maguk hangsúlyozták a szentszékek különleges állását.¹⁸⁹ E bíróságok tekintélyét a bírótársak emelték; a káptalan tagjai — mint korábban is — részt vettek a tanácskozásokon és az ítéletet formulaszerűen "jogtudó személyekkel" hozták. Néha a doktorok vagy "az egész káptalan" részvételét különösen hangsúlyozták.¹⁹⁰ Ezért kezdték a helynöki széket az 1460-as években *sedes consistorialis* elnevezéssel illetni;¹⁹¹ mindegyik szentszék ősi szokásokkal és gyakorlattal (*stilus*) büszkélkedett, amely persze nem volt más, mint a kánoni eljárás szabályai.¹⁹² A helynöki székek önállóságának legfényesebb bizonyítékát egy jogvitából merítjük, amelynek eldöntését az esztergomi helynök a pozsonyi egyetem két hallgatójára bízta. Az alperes panasszal élt a bíró (Ethey Ferenc, kéthelyi plébános) illetékességével szemben: a helynök "*esset iudex delegatus ab alio quam a principe et ideo subdelegare vobis causam minime potuisset*". A bíró azonban elutasította a kifogást, "*quia vicarium Strigoniensem manifestum est iudicem ordinarium esse, cum idem consistorium sit eius et archiepiscopi et sit specialis decisio doctorum*". Mindezt "jogtudók és bölcsek" tanácsa mondta ki a filozófiai kar két *magister*ének jelenlétében.¹⁹³

A helynöki szék fokozódó önállósága a kánonjogban jártas személyeket igényelt. Esztergomban, az ország legjelentősebb egyházi központjában az 1380-as évektől az általános helynöki székekben majdnem kivétel nélkül *doctores decretorum* ülnek. Gyakran fordulnak elő közöttük olaszok, így Leonardus de Pensauro, Antonius de Ponto, piacenzai Mattheus de Vicedominis (egy negyedévszázadon át) Zsigmond uralkodása idején; Simon di Treviso (Antivari érseke), Ludovicus Borsi (Aquilea püspöke), arezzoi Donatus Marmelli, ferrarai Thomas Amadeus, montefiorei Antonius Cheregoni és Andreas Chesius teológus Mátyás király és a Jagellók alatt. Néhányan közülük a *ius civile* valamely fokozatával is rendelkeztek, hasonlóan — az itt elő nem sorolt — szá-

¹⁸⁸ 1408, Tasnád: perhalasztás a püspök megkérdése miatt, *DI 84330.*; 1411, Pécs: *personalis presentia*, *DI 9795.*; 1427, Esztergom: az érsek személyesen ítél, kanonokokkal *et aliis iurisperitis*, *HO IV.291-294.*; 1431, Zágráb: püspök, helynök és *iudices synodales*, *DI 12420.* stb.

¹⁸⁹ 1438, Vác: *DI 66261.*, *HO V.232-233.*; 1448, Eger: *DI 84902.*; 1457, Eger: *Zichy IX.546.*; 1459, Kalocsa: *Zichy X.77.*; 1461, Esztergom: *Koller IV.80.*

¹⁹⁰ 1421, Esztergom: ítélet *cum doctoribus de capitulo*, *DI 11087.*; 1433, Csanád: *unacum pleno capitulo*, *DI 54828.*; 1434, Kalocsa: kanonokok, *DI 54883.* stb.

¹⁹¹ 1463, Pécs: *DI 35640.*; 1468: *sedes et consistorium Strigoniensis*, *DI 16662.*; 1471: *curia sive consistorium Strigoniensis*, *DI 59593.*

¹⁹² 1427, a győri püspök: *iuxta consuetudinem sui consistorii*, *DI 11943.*; 1433, 1434, Csanád: *consuetudo sedis nostre*, *DI 54826, 54852.*; 1453, Esztergom: *prout est moris atque stili curie sedis Strigoniensis*, *DI 71389.*; Esztergom: *de usu, more, stilo, observantia et consuetudine in hac alma sede Strigoniense in talibus servari solitis et consuetis*, *DI 61650.*; 1457, Eger: *iuxta consuetudinem sedis nostre ... Agriensis*, *Zichy IX.546.*; 1460 körül: *de iure et de consuetudine, stilo et observantia alme sedis Thasnadiensis*, *DI 32444.* stb.

¹⁹³ 1470: *DI 88505.*, röviden *DI 88502.*

mos más magyar kanonistához.¹⁹⁴ Ha a püspöki székeket tekintjük, valamivel egyszerűbb, de alapjában véve igen hasonló képet látunk. Mivel a közfelfogás az egyházi bíróságok okozta károkat az olasz jogászoknak tulajdonította, az 1495:32. tc. őket és minden külföldit — ítéleteiket eleve semmisnek nyilvánítva — kitiltott a helynökségekről; az 1500:35. tc. még hozzátette, hogy az idegen helynökök a feleknek szükségtelen fordítási költségeket, gyakran egyenesen pervesztést okoztak. Ezek a törvények természetesen nem tudták a szentszékek mellett nagyon hasznos munkát végző kanonistákat és legistákat munkájukban akadályozni.

A helynök szolgálatára volt a közjegyző, a 15. században szabály szerint egy nyilvános közjegyző. Az egyetlen középkori törvény, amely e tisztról rendelkezett, az 1405:3. tc. (május 8.), megtiltotta neki a világi bíróságokon ügyvédként való eljárást; egyházi bíróságokon azonban felléphetett. A szentszékek mellett állandó jelleggel működő, pápai vagy császári közjegyzőket találunk, akik a helynökök okleveleit rendszeresen ellenjegyzik.¹⁹⁵ Magyi János formuláskönyve (1480. körül) tényként rögzíti, hogy a szentszéki közjegyző nem *verus thabellio*; minőségének legitimációja nélkül oklevelei nem hitelesek.¹⁹⁶ Az évszázad végén azt tapasztaljuk, hogy a periratokat a bírósági közjegyző őrzi; később az esztergomi szék jegyzőkönyvére hivatkozik egy helynök helyettese.¹⁹⁷ Ugyanott a mai napig őriznek egy nagyon tanulságos jegyzőkönyvet (1525-1526).¹⁹⁸ Az ügyvédek tevékenysége ebben különösen feltűnő; nemcsak a felek képviselőjét látták el,¹⁹⁹ hanem az ítélet meghozatalában is tevékenyen közreműködtek, az 1500:35. tc. tilalma ellenére. Az egyház érdekeit az egyházi ügyész védelmezte. Bár egy *officii instigator* már nagyon korán fellépett,²⁰⁰ ez az intézmény csak a 16. században épült ki. Az ügyészek emeltek vádat az egyházi kiváltságok és javak megsértői ellen.²⁰¹ Az 1500:34. tc. az intézmény felszámolását követelte, amely kétségkívül számos visszaélésre adott okot; az állami hatalom törekvése az volt, hogy

¹⁹⁴ *Kollányi 70-128. passim*; az adatok azonban pontosításra szorulnak.

¹⁹⁵ 1423: esztergomi kanonok, *notarius sedis*, *Mon. Vesper. III.42-43.*; 1434: esztergomi császári közjegyző, *notarius et scriba*, *Fejérpataky* gyűjteménye; 1438: *consistorii Strigoniensis caesarum scriba et notarius*, *DI 50341.*; 1452: ua. Győrött, *DI 39210.*; 1454: Esztergomban, *DI 44737.*; 1463: Pécsen, *DI 35640.*; 1468: Kalocsán, *stili ... vicarii scriba*, *DI 34911.*; 1471: *caesarum curie sive consistorii Strigoniensis scriba*, *DI 59593.*; 1494: egy világi *litteratus, scriba sedis Thasnadiensis*, *DI 65163, 65242.*

¹⁹⁶ *Kovachich, Form. 409.*

¹⁹⁷ 1496: *notarius sedis ... penes quem acta causarum eiusdem sedis solent conservari*, *DI 73332.*; 1521: *est in prothollo*, *DI 90728.*

¹⁹⁸ *EPL Protocolla Consistorii I. kötet.*

¹⁹⁹ 1518: teljeskörű meghatalmazás Philippus de Florencia számára, *curiam legationis huiusmodi* (Bakócz Tamás bíborosnak) *sequentem*, *DI 69108.*

²⁰⁰ 1410, Esztergom: *DI 9615.*, *ZsO II.7264.sz.* — 1434-ben a tasnádi helynök volt az erdélyi püspök ügyésze, *DI 54857.*

²⁰¹ 1511, Erdély: *procurator fiscalis*, *Károlyi III.73.*; 1512, Esztergom: *fiscus*, *Mon. Vesper. IV.211.*; 1513, Marius de Peruschis *procurator fiscalis*, *Mon. Vesper. IV.211.*, Rómában vezet jegyzőkönyvet, *Mon. Vesper. IV.217.*; 1513, *procurator officii ecclesie Waciensis* hagyatékot követel egyházának, *DI 67994.*

a helynök saját egyháza ügyeiben se lehessen soha elfogult, pártos. Az ügyészség azonban a tilalmak ellenére továbbélt.

A szervezet nem nélkülözött további hazai vonásokat sem. Mint korábban, a helynökök a női különjogok tárgyában továbbra is bevontak az ítélelhozatal megelőző tanácskozásba világi nemeseket, és a vitás kérdéseket ülnökökkel (*utriusque status, ecclesiastici videlicet [et] secularis, de lege et consuetudine regni expertis*)²⁰² döntötték el. Amikor azonban a világi vonásokat hordozó ügyek mindinkább világi bíróságok elé kerültek, a helynökök tanácsadói pedig fokozódó mértékben az egyházi jogtudók (ügyvédek) közül kerültek ki, az ősrégi szokás lassan kikopott a gyakorlatból. A vegyes törvénykezés legtovább vidéki helynökök mellett maradt meg (Szepes, Tasnád)²⁰³, továbbá a legalacsonyabb rangú szentszékeknél, főespereseknél és espereseknél.²⁰⁴ A régi szokások itt tovább éltek, mint ahogy az északi Liptó vármegyében is, ahol három dékán, ill. plébános ült nemeseikkel a lakosság vagyoni jogi pereiben széket,²⁰⁵ vagy a távoli Székelyföldön, ahol a helybeliek 1503-ban az írásbeli per, az ügyvédek eljárása és a keresetlevél formája ellen tiltakoztak, továbbá az olyan hitbérvitákban léptek fel, ahol a társadalmi rangrendnek megfelelő becsülés, egyúttal az egyre csökkenő illetékességű esperesi szék tekintélyének megőrzése volt a tét.²⁰⁶ Egyébként a helynöki székek joggyakorlatában is felmerültek a magyar jog formái. Az ingatlanok becslése és átruházása 1410. után már kicsúszott a szentszékek kezéből,²⁰⁷ követték azonban a központi bíróságokat a pénzbüntetések kiszabásában,²⁰⁸ a rosszhiszemű perlekedés megbüntetésében,²⁰⁹ és (egy ideig) a nagyszámú eskütársakkal kivett tisztítóesküben.²¹⁰ A világiaknak a szent-

²⁰² Így 1414, Nagyvárad: *Zichy XII.95.*; hasonlóan 1449, Pécs: *de (assessorum ac dominorum et nobilium huius regni consilio, DI 14227.*

²⁰³ 1419: a szepesi helynök a káptalan tagjaival és ... *probi viri et nobiles* ül széket, *Fejérpataky* gyűjteménye; 1434: ugyanő, uo., *DI 83681.*; 1434: a tasnádi helynök ... *unacum universis nobilibus tunc in sede nostra iudicaria adherentibus, DI 54863.*

²⁰⁴ 1402: *generalis convocatio* a sárosi kerület esperesétől Eperjesen, *ZsO II.1447.sz.*; 1434: az ungi esperes hat nemes bevonásával ítél, *DI 69818.* — 1401-ben a hedruhi esperest úgy említik, mint "*iudex dotalitorum (quartaru)mque puellarum necnon testamentali(um)*", *DI 73284.*

²⁰⁵ 1466: *DI 65332.*; 1478: *DI 45717.*; 1485: *DI 64895.*; 1494: *DI 65358.*

²⁰⁶ *Székely oklt. III.154-156.* — Adalék a hitbérrel kapcsolatos szokásokra Erdélyben 1449: *Teleki, oklt. II.40-42.*

²⁰⁷ Még 1401: *ZsO II.1082.sz.*; 1412: a nádor egy becslést tartalmazó jelentést az egri helynökhöz utasít, *Károlyi I.586-587.*

²⁰⁸ 1411, Esztergom: a felperes "*in iudiciis regalibus sex marcarum*" bizonyított, *DI 64865.*; 1433, Csanád: *DI 54826.*; 1443-1444, Csanád: *DI 66905, 66906, 66908.*

²⁰⁹ 1433: elítéltetés patvarkodás (in pena calumpnie) miatt, *DI 39527.*; 1439: ugyanez ... *iuxta iuris rationem et regni consuetudinem, DI 55164.*; 1448: marasztalás nyelvváltásban (in birsagio lingue), *DI 83728.*

²¹⁰ 1401: tizenhat eskütárs szerepel egy hitbér- hozományperben, *DI 73284.*; 1413: Branda *legatus* elfogadja egy kanonok helyi szokások szerint letett tisztítóesküjét, *Mon. Vespri. II. 371.*; 1417: huszonöt eskütárs egy leánygyedperben, *DI 10518.*; 1418: hat eskütárs, *Sztáray II.193.* — A bácsi helynök helyettese 1515-ben a harangozóval küldi idéző pecsétjét egy tanúnak, hogy jelenjen meg egy közjegyző előtt, *DI 73195.*

székek felé megnyilvánuló, fokozódóan ellenséges magatartása ellenére a fejlődés az egyházi törvénykezést a magyar jogélet nélkülözhetetlen részévé tette.

3. Az illetékesség törvényi szabályozása

Míg a 14. században az egyházi bíróságok joghatósága nagyban-egészben még szabályozatlan maradt és az illetékességi konfliktusokat szokásjogi úton oldották meg, a 15. század első éveitől az állam a rendezés igényével nyúlt ehhez a kérdéshez. Már az 1405. évi "kisebb" törvény 14. cikkelye (s hasonlóan a szintén azévi *decretum* 12. cikkelye) kinyilvánította azt az elvet, hogy egyházi bíróságok világi ügyeket nem tárgyalhatnak és azokban nem dönthetnek, és fordítva; a szentszékek és a világi bírák közti összeütközések eldöntése a király és az ország nagybíráinak (*specialis presentia*) joga. Az a tény, hogy a királyi bíróság kezébe került a hatásköri összeütközések elbírálásának kompetenciája, önmagán túlmutató jelentőséggel bírt, a szentszékeket ezáltal lényegében betagolták az országos bírósági szervezetbe, anélkül persze, hogy a pápát teljesen ki-kapcsolták volna a rendszerből.²¹¹ A heves egyházpolitikai harc közben meghirdetett jogigényt sem meg nem újították, sem el nem törölték. Hunyadi János kormányzósága és fia uralkodása idején a törvények ismét foglalkoztak az egyházi bíróságok illetékességével, látszólag azért, mert ezek illetékességüket gyakran túllépték. Az 1447:41. tc. elvi nyilatkozata után törvények sora szabályozta kimerítően a szentszékek kompetenciáját. A legtöbb empirikusan felsorolja a "kilenc" esetet, néhány csak a fontosabbakat említi, egy felületes megjegyzéssel: "*que profane non essent*".²¹² Csak a valószínűleg egy kánonjogi műveltséggel rendelkező jegyző által szerkesztett 1462:3. tc. próbált meg a szabályozás alapjául elvi szempontokat megragadni. Ezek szerint tehát a szentszékek illetékességébe az alábbi ügyek tartoztak: 1. szentségi ügyek; 2. a hit és az eretnekesség kérdései, beleértve az utóbbira vonatkozó gyanút is;²¹³ 3. végrendeletek a kiegészítő jogügyletekkel; 4. a tágan értelmezett házassági ügyek, különösen a hitbér-, hozomány- és leánynegyed-igények, és a "*donationes propter nuptias*", feltéve, hogy a felperes kereseti igénye nem földbirtok megszerzésére irányul; 5. a tizedfizetéssel kapcsolatos mindennemű dologi és személyi jogvita; 6. az uzsora, és valószínűleg a kamattilalom megszegői elleni eljárás is; 7. özvegyek és árvák bajos dolgai, kivéve a tulajdonszerzéssel kapcsolatos igényeket; 8. esküszegés és hamis eskü (azaz: eskü alatt kötött szerződésekből származó keresetek) azokkal a jogvitákkal együtt, amelyek a kiszabott büntetésekkel kapcsolatosak; 9. minden további olyan "*hominis vel canonum*" ügy, ahol az egyház fenyítő hatalma érvényesül. Az utolsó, homályos tételt (együtt a 7. számmal) a klerikusok és nők megverőire, megsebesítőire kell vonatkoztatnunk, ezt az 1458-tól újra és újra

²¹¹ A konstanzi zsinat fentebb említett (173. láb.) oklevele a letett XXIII. János (ellen)pápa szemére vetette, hogy az alábbi jogviták eldöntését világi bírónak engedte át: ... *dotium et rerum paraphernalium, quarte puellaris, testamentorum, iniuriarum sexus feminei ac quedam alie cause miserabilium personarum* ..., *DI 46589*.

²¹² 1458:9. tc. (kiadta: Szilágyi Mihály kormányzó), 1458:50., 1464:17., 1492:46. tc. Az 1447:41. és az 1458:50. tc. kivételével (ezek: MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Sylloge decretorum comitialium ... regni Hungariae. Pesthini 1818. I. 133, 155.*), lásd a szöveget a *Corpus Juris Hungaricum*-ben.

²¹³ Emezt és az uzsorát is csak ez a törvénycikk említi, bár kétségkívül mindkettő egyházi karakterű. Ehelyütt figyelmen kívül hagyjuk az eretneküldözés kérdését, csupán utalunk SZÉKELY GYÖRGY kutatásaira: *A huszittizmus és a magyar nép* (francia kivonat: *Le hussitisme et le peuple hongrois*), in: *Századok* 90 (1956) 349-350, 557-559.

kimondott tényállások világítják és erősítik meg. Miként e felsorolásból is kitűnik, a szentszékek illetékessége (lásd: fentebb III.3.) az előző évszázadhoz képest nem szűkült; mi több, Szilágyi Mihály kormányzó *decretuma* kánonjogi alapjait hangsúlyozza.²¹⁴

A rendi törvényhozás a birtokvitáknak a szentszéki kompetencia alóli kivonása mellett arra is törekedett, hogy az immár törvényileg szabályozott illetékesség túllépését büntetéssel fenyegetse. Az 1458:49. tc. a világi ügynek püspök általi tárgyalását vérdíj (emenda capititis) kiszabásával rendeli büntetni, ha pedig a jogsértést helynök követi el, egyházi előljárói büntessék meg. Az 1458:50. tc. szerint a rosszhiszemű pervitelben bűnösnek talált klerikusra (calumniator) börtön vár, amennyiben fizetéseképtelen.²¹⁵ Az I. Mátyás által kiadott *Decretum maius* megkövetelte mindazon személyektől, akiknek a római Kúriával tizedügyben pere folyt, hogy ügyüket 1486. május 1-jéig (tehát három hónapon belül) a királyi udvarba tegyék át, ahol ezekben a tizedperekben (és az eljövendőkből is) az uralkodó személyesen fog igazságot szolgáltatni (44,45. tc.). Amikor azonban az 1504:23. tc. a tizedmulasztókkal szembeni egyházi büntetések kiszabhatóságát megtiltja, sőt bünteti, az 1486-ban elgondolt korlátozásnak tartós sikere nem lehetett. A Jagelló-kori törvények az ilyen próbálkozásokat már nélkülözik és megelégednek azzal, hogy a régi illetékességi határok megsértőit büntetéssel fenyegetik. Ha az egyházi bíró az egyik peres felet világi ügyben kiközösíti, vérdíján marad; ha pedig birtokvita eldöntésén fáradozik, tulajdonának becsértékében marasztalják. A későbbi törvények megújították az egyházi és a világi bíraskodás szétválasztásának elvét, hivatkozva a korábbi szankciókra.²¹⁶

A *Tripartitum*, amelynek tekintélye meghaladta a törvényekét, világosan mutatja a nemességnek az egyházi törvénykezéssel szembeni magatartását. A szerző kitér annak a kérdésnek a megválaszolására elől, hogy mely ügyek tartoznak a szentszékek joghatóságába,²¹⁷ így azután nem is foglalkozik a törvényi szabályozás "kilenc esetével", bizonyos esetekben azonban magyarázatokat tart szükségesnek, ahol az egyházi törvénykezés kompetenciájának szűkítése a cél. A *Tripartitum* (II.52.) tartalmazza pl. azt az ősi jogelvet, mely szerint birtokvitákat a szentszékek nem ítéhetnek meg, következésképpen az e tárgyban kiállított okleveleik és ítéleteik nem köteleznek senkit sem. Ez vonatkozik arra az esetre is, ha a per tárgya egy földbirtokra vonatkozó ígéret vagy végrendelet, hiszen a járulékos jogügyletek osztják a főtárgy jogi sorsát; a helynökök és más egyházi bírók tehát az ilyen jogviták eldöntésébe nem avatkozhatnak be. Ha valaki ígéretét esküvel erősítette meg, ez alapon csak életében idézhető egyházi bíróság elé; halálával megszűnik ez a személyes kötelelem, és a jogigény a továbbiakban csak a királyi kúriában peresíthető. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *Tripartitum* (III.25.) a jobbágyok ellen indított pereket első fokon az úri-szék elé utalja, szentszéki kompetenciába tartozó ügyekben fellebbezni csak a helynökhez enged, a királyi kúriát azonban általános fellebbezési fórumként említi (III.35.), nyilvánvalóvá lesz a mű tendenciája.

²¹⁴ 1458:9. tc.: *prout in canonibus expressum est.*

²¹⁵ KOVACHICH, *Sylloge* I.155. (lásd: 212.sz. lábjsz.)

²¹⁶ 1498:61, 62., 1500:35., 1504:25. tc.

²¹⁷ Trip. I.78. § 6.: ... *quia non est mei instituti aliquid de ecclesiastico foro disserere...*

4. Állami intézkedések és a szentszékekkel szembeni ellenállás

A 15. századi kormányzat egyházpolitikájának és törvényhozásának az egyházi törvénykezést illető gyakorlata azt a célt követte, hogy a szentszékek fölött egyfajta gyámkodást alakítson ki, annak működését korlátozza és alárendelt helyzetbe hozza. A szentszéki törvénykezés teljes fölszámolása és az általa elintézett ügyeknek az államhoz való áttétele sem kívánatos, sem kivitelezhető nem volt, mivel a megszabott keretek között feladatát teljesítette. Az évszázad első felében találkozunk olyan esetekkel, ahol a király vagy a kúriai bírák özvegyek pereit, öröklésjogi ügyeket, leánynegyeddel, végrendeletben hagyott kegyes alapítvánnyal, egyházi javadalommal és tizedüggyel kapcsolatos pereket átengedtek az egyházi bíróságoknak,²¹⁸ kifejezetten elrendelve az eljárás lefolytatását,²¹⁹ vagy az illetékességgel nem rendelkező világi bíróság döntését, mint "*non a suo iudice lata*" megsemmisítették.²²⁰ Az évszázad második felében azonban már *prima facie* a világi fórumot tekintik illetékesnek, és a pert bármelyik fél kívánságára átterelik ide azzal a formulával, hogy a királyi kúria bírái visszaküldik a szentszéknek, ha az ügy egyházi jellege előttük bizonyítást nyer.²²¹ Az egyházi bírákhoz intézett átterelő parancsokat előszeretettel bocsátották ki akkor, ha a per tárgya földbirtok volt,²²² sőt még perelt ingóságok esetén is.²²³ A szentszékek hozzáállása e parancsokhoz változott az idők folyamán. Rendszerint engedelmeskedtek a parancsoknak, legfőljebb követelték részüket az eljárás során addig megállapított pénzbüntetésekben.²²⁴ Mégis megtörtént olykor, hogy a helynök a parancs általános formulájára és az állítólagos királyi akaratra hivatkozással megkezdte az eljárást és dacolva mindennel a közbenszóló ítéletig jutott.²²⁵ A szentszékek pártfogóra találtak a római Kúriában, amely egy 1403-ban egyházi peres felek közti határvitát eldöntő világi ítéletet semmisnek nyilvánított, és később is a pápóci ágostonrendiek ellen vizsgálatot rendelt, akik földbirtokkeresetüket világi bíróság elé vitték.²²⁶

²¹⁸ 1411: *Zichy VI.163.*; 1419: egy gyámsági ügy került áttételre, majd újfent visszavételre, *DI 70367.*; 1425: *DI 56963.*; 1430: *DI 38583.*; 1434: *HO II.309-310.*

²¹⁹ 1416: *Pannh. X.641.*; 1421: *Fejérpataky* gyűjteménye; 1424: a királynak "nincs ideje", az esztergomi érseknek kell eljárnia, *Zichy VIII.207.*

²²⁰ 1434: *Pannh. III.520.*; 1451: az idézet, *HO II.311-312.*

²²¹ Ezt a szabályt az 1492:46. tc. is tartalmazza.

²²² 1411: *DI 53581.*; 1413: *DI 10149.*; 1420: *DI 43480.*; 1426: *DI 87988.*; 1455: a taxációt is megtiltották, *Zichy IX.481-485.*; 1456: *DI 72421.*; (1458-1490): *Werböczy fk. fol.165v.*, Esztergom Érseki Könyvtár; 1485: *cum in discussione talismodi cause semper consuetudo ... regni nostri sit attendenda*, *DI 19087.*; 1497: hivatkozással a törvényre, *DI 46404.*

²²³ 1418: *DI 72596.*; 1448: *DI 84894.*; 1463: átterelés, "ha az ügy világi", *DI 15796.*

²²⁴ Például 1409: *ZsO II.7181.sz.*; a tasnádi helynök a világi kereseteket határidő tűzése nélkül szokta "a világi bíróságnak" átküldeni: 1439: *DI 39549.*; 1440: *DI 55219.*; 1451: *DI 39578.*

²²⁵ 1408: *intentionis eiusdem ... regis non fuit ne cest iurisdictioni sedium spiritualium in aliquo preiudicare*, *DI 58822.*

²²⁶ 1403: *ZsO II.2358.sz.*; 1432: *Lukcsics II.55.* — A pápának később mégis meg kellett a királyi ítéletet erősítenie, 1440: *Lukcsics II.191.*

Még Hunyadi János alatt is megkockáztatta a városlődi perjel, hogy megtagadja az engedelmességet a kormányzó ismételt parancsának, és az egri helynök is félretette V. László egy hasonló parancsát;²²⁷ Mátyás király szavának azonban már senki sem mert ellenszegülni: "*metu dicti domini regis*";²²⁸ a király még egy helynök rosszallását is zokon vette.²²⁹ Nem maradt más hátra, mint az átterelőparancsoknak feltétlenül engedelmeskedni, a jogelv érvényesítésének eshetőleges fenntartásával. Az erdélyi püspök is jóváhagyta — királyi parancsra — az alvajdának az egyházi javakat kifosztók ellen hozott határozatát, ám "*salvis constitutionibus ecclesie*", amelyől "*prohibente lege scripta*" senki sem tudhatja magát mentesnek.²³⁰ Efféle fenntartásokkal "záradékolt" átterelőparancsok a korszak végéig gyakran feltűnnek,²³¹ mi több, az 1492:46. tc. az engedetlenséget javadalomvesztéssel rendeli büntetni. A Mátyás-féle korai abszolutizmus után a Jagelló-kor kényszereszközévé a törvényhozásban megjelenő közvélemény vált.

Az átterelőparancs jogalapjául (vagy ürügyeként) nemcsak az illetékesség túllépése szolgált. A *iudex suspectus* kiiktatását az egyházjogból vették át. A legtöbb esetben a király rendelte el az ítélet áttételét a királyi kúriába, csak kivételesen az egyházi felsőbb hatósághoz.²³² Hasonló tilalmat nagyon gyakran indokoltak a szabad királyi vagy bányavárosok kiváltságaival.²³³ A polgárságnak avégett folytatott harca, hogy megakadályozza a szentszékeknek a városi tulajdonjog kérdéseibe való beavatkozást, a végrendekezéssel kapcsolatos jogszolgáltatás területén fontos korlátozáshoz vezetett: Besztercén és a többi százsz székben, később pedig az összes tárnoki városban a rokonok és más világiak javára tett végintézkedések elbírálása a városi magisztrátusnak volt fenntartva, egyházi bíróság csak a zarándoklatot vagy valamely kegyes hagyományt tartalmazó vérendeletet ítélt meg.²³⁴ A 15. század vége felé meggyökeresedett az a gyakorlat, hogy a városi polgárság valamennyi peres ügye a magisztrátus előtt indul és innen tették át az egyháznak minősített kereseteket a szentszékekhez; mi több, Mátyás király e szokás megsértőit az alperes vérdíjában (40 forint) rendelte büntetni, vagy (ha helynökről volt szó) felmentette a klérus

²²⁷ 1448: *Zala várm. II.536-537.*; 1455: *Zichy IX.554-561, 592-593.*

²²⁸ 1480 körül: *Kovachich, Form. 431.*; 1488: *Kovachich, Form. 369.*

²²⁹ 1483: a királyi kúria ebben az esetben földbér (terrarium) iránt indított pert kívánt magához vonni, *DI 18861.*

²³⁰ 1465: *DI 30855.*

²³¹ 1478: végrendelet, *DI 84538.*; 1483: lásd fentebb a 229. lábz.; 1496: a császmai helynök doktorai és ügyvédjei az átterelő parancs ellen döntenek, ... *nam agitur hic de fide pre-stita et non observata ac certa fideiussoria, DI 20374.*; 1506: esküszegés és jogsértés, jöllehet ... *causam ... de foro meo esse credo, DI 60909.*

²³² 1409: *DI 39145.*; 1414: az esztergomi érsekhez, *DI 74869.*; 1420: *DI 48788.*; 1423: *Zichy VIII.121-123.*; 1425: *Zichy VIII.253-257.*; *DI 48793.*; 1426: *DI 54520/a.*; 1476: *Pannh. VIII.535.*; 1477: *LK 5 (1927) 176.*

²³³ 1414, 1415, 1417: Kassa, *Fejérpataky* gyűjteménye; 1437: Nagyszombat, *Fejérpataky* gyűjteménye; 1452: Buda, *DI 8840.*; 1469: Kolozsvár, *Teleki, Hunyadiak XI.367-369.*; 1477: Szomolnokbánya, *Csáky I.444.*; 1480 körül: *Kovachich, Form. 517.*

²³⁴ 1421: *Berger 74.sz.*; 1451: Sachsenstühle, *Teleki, Hunyadiak X.292-294.*; (1479): *Articuli iuris tavernicalis 10, Kovachich, Form. 205.* — Vö. *Trip. II.52.*, fent IV.3. *in fine.*

iránti köteles engedelmesség alól.²³⁵ Némely mezőváros (Mezőkövesd, Miskolc) lakói ugyanezt a kiváltságot élvezték, bár egy 1518-ban támadt végrendeleti jogvita alperese megjegyezte, hogy egy kis összeg minden egyes átterelőparancsot bebiztosíthatna.²³⁶ A döntő mozzanat mindenesetre az volt, hogy a városok és mezővárosok joghatóságukat a szentszékek rovására igyekeztek kibővíteni és ennek érdekében (amint azt egy kolozsvári eset mutatja) még erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza.²³⁷ Nem alaptalanul emelt vádat az esztergomi érsek már 1416-ban a tárnokmester előtt két klerikus megölése miatt pozsonyi polgárok ellen.²³⁸ Egy analóg, a társadalom fejlődésére azonban káros jelenség volt a nemességnek az a törekvése, hogy jobbágyaikat első fokon úriszékeik elé idézzék. A földesúri hatalom helyi képviselői, a *castellani*, gyakran erőszakkal akadályozták meg az egyházi végrehajtók eljárását, sőt a községek azon "szabadságára" hivatkoztak, amely szerint őket csakis a várispánok előtt lehetett beperelni.²³⁹ Később lehetővé vált az eljárást a helynökhöz áttenni, előbb azonban az úriszéket kellett megkeresni.²⁴⁰ Mivel a plébános és hívei között gyakran támadt egyenetlenség, ezért a 15. század végén kialakult az a gyakorlat, hogy a *plebanust* megválasztásakor vagy beiktatásakor írásban kötelezték annak elfogadására, hogy esetleges panaszait elsőként az úriszéken terjeszti elő.²⁴¹ Ezt a *Tripartitum* (III.25.) jogelvként mondta ki. Ilyen eseteken kívül az államnak még számos más lehetősége is volt arra, hogy befolyásolja az egyházi bíróságokat; ezek felsorolása helyett szabadjon csupán arra utalni, hogy a királyi kancellária által kibocsátott bírói parancsok az eljárást, annak bármely szakaszában megakaszthaták.²⁴²

A király haragja és az országgyűlések gáncsoskodása az egyházi bírakat engedményadásra kényszerítette. Nem némultak el azonban teljesen azok a hangok, amelyek a győzelmes magyarországi reformáció előestéjén az állam beavatkozását elvileg visszautasították. Még ha olykor maguk a klerikusok is éltek az átterelőparancs eszközével, az egyházi tekintély efféle belső

²³⁵ 1481: Pest, *Kovachich, Form. 212.*; 1484: Nagybánya, 40 forint, *DI 38768.*; 1488: besztercei kerület, felmentés, *Teleki, Hunyadiak XII.404.*; 1490: Pozsony, *Teleki, Hunyadiak XII.484.*

²³⁶ 1472: Mezőkövesd, *DI 16032.*; 1518: Miskolc, *DI 65645.*

²³⁷ 1496: a magisztrátus börtönbe vetette egyik polgárát, és az egyház által kibocsátott idézőlevél kiszolgáltatásáig fogásban tartotta, *DI 26941.*

²³⁸ *DI 43341.*

²³⁹ 1411: *Károlyi I.576.*; 1454: Hunyadi János hivatkozik a ... *libertas possessionis Tarczal, Zichy IX.464.*; 1456: *DI 15063.*

²⁴⁰ 1430 körül, Csáky Mihály írja nővéréhez: *Cum tamen, uti scitis in nullo negotio in presentiam vicarii citatio fieri potest, nisi prius coram domino in causam attracti aut citati iustitia prosequatur ...*, *Csáky I.352-353.*

²⁴¹ 1473: Cinkota (apáca birtok!), *DI 17475.*; 1880 körül: Szentendre, *Kovachich, Form. 261, 280.* — Számos példa olvasható: *Veress.*

²⁴² 1401: perhasztás, *ZsO II.1120.*, *Zichy V.272.*; 1402: kiváltságolás, *ZsO II.1404.sz.*; 1408: egyházi büntetés megsemmisítése, *ZsO II.5933.sz.*; 1412: pénzbüntetés kiszabása, *Zichy VI.175.* és *Fejérpataky* gyűjteménye; 1432: általános tilalom Ozorai Pipo özvegye javára, *DI 88066.*; 1457: perhasztás, *DI 15145.*; 1472: tilalom, felmentés, *Zala várm. II.596.*; 1478: felmentés, *DI 18078.*; 1500: az ítélet kiállítása, *DI 73336.*

aláadását rossz szemmel nézték. A pozsonyi prépostnak a káptalan ellen folyó, bonyolult perében a káptalan ügyvédje kijelentette, hogy a prépost "*putridum membrum*", mert fivéreit a királynál beperelte; később az ügyvéd azt az álláspontot képviselte, hogy a korona és a jogar tulajdonosának királyi, de nem pápai méltóságot kölcsönöz.²⁴³ Még erőteljesebben képviselte Tolnai Máté pannonhalmi főpát az egyház hagyományos álláspontját, amikor a király egy késedelmes tizedbérlet, az előkelő Hédervári Istvánt az elégtételadás alól felmentette. Hangsúlyozta a hatalmi szférák szétválasztását és a kikényszerített felmentés semmisségét. Az egyházi vagyon bitorlói és fosztogatói ellen a főpát megkívánta a királynak, mint legfőbb kegyúrnak az oltalmát. Öntudatos állásfoglalása valójában nem a fiatal II. Lajos ellen irányult, hanem az államnak az egyházzal szemben elért sikereit gátlástalanul kihasználó nagyúri klikk ellen. Tolnai álláspontjának alátámasztására egy sor jogászi hivatkozást gyűjtött egybe, többek között néhány *Digesta*-idézetet, és fáradozását végül is siker koronázta.²⁴⁴

Az egyházi érdekeknek ilyen bátor védelmezése sem feledtetheti azt a tényt, hogy az egyházi törvénykezés visszaélései olykor jogos kritikát, sőt gyakran makacs ellenállást váltottak ki. A mellékjövendelmek iránti igény arra ösztönözte a szentszékeket, hogy idézéseiket egészen általánosan fogalmazzák meg; ezért rendelkezett az 1481:17. tc. úgy, hogy az ilyen oklevelekben az alperesek neveit és a kereset tárgyát meg kell jelölni.²⁴⁵ Az eláltalánosított intéseket és idézéseket ügyesen kihasználták: Mátyás király már korán panaszt tett a pápának amiatt, hogy "kóbor klerikusok és becstelen, vén kontárok" jeles és jómódú embereket véget nem érő perekkel terhelnek, hogy tőlük minél több pénzt kaphassanak. Élts is a király a lehetőséggel, hogy az összes kúriai pert hazai bírák elé vonja.²⁴⁶ A botrányos fondorlatokat nemcsak az 1492:45. tc. tiltotta meg kifejezetten, hanem emiatt szerte az országban, Szlavóniától²⁴⁷ a távoli Székelyföldig²⁴⁸ keserűen panaszkodtak. Nem csoda, hogy az egyházi büntetéshez, számos forrás tanúsága szerint, könnyelműen és mértéktelenül nyúltak,²⁴⁹ nem ritkán pénzügyi követelések kikényszerítése céljából.²⁵⁰

²⁴³ 1506-1507: *Knauz 31, 43.*

²⁴⁴ 1522: *Sacra maiestas cum venia cogor loqui. Non est officium maiestatis vestre absolvere et ligare. Pontificibus episcopisque ac sacerdotibus data est a Deo potestas et clavis, metus non facit ad rem. Maiestatis vestre et aliis principibus datur sceptrum cum corona et gladio, ut feriat oppugnationes ecclesie Dei, episcopi habent ius consecrandi reges et peccata dimittendi virtute clavium. Sicque ille, qui sic est absolutus, est quidem apparenter, sed non coram Deo ecclesia: non approbat Deus, quem non approbat ecclesia. Pannh. III.742. — A felhívott szövegrészletek közös gondolata a következő szavakkal kezdődik: *Iustitia est dare unicuique, quod suum est; debitor ergo obligatur solvere debitum creditori tamde iure naturali, quam de iure civili et canonico ...*, *Pannh. III.734-744. — A végkifejlet 1523: Pannh. III.747.**

²⁴⁵ Az 1504:25. tc. kevésbé részletesen, megújította.

²⁴⁶ (1468): *Mon.Vat. II.6.79.*

²⁴⁷ 1499: a király megköveteli a "kilenc eset" figyelembe vételét és az idézések precíz megfogalmazását, *Kukuljević I.247.*

²⁴⁸ 1503: *Székely oklt. III.155.*

²⁴⁹ Például az erdélyi Szászföldön, 1403: *Mon.Vat. II.4.499*; 1423: *Lukcsics I.152.*

²⁵⁰ Például 1403: a pápai kamara, *ZsO II.2672.sz.*; 1472: a pozsonyi prépost, *DI 17314.*

A késelemben esett tizedkötelezetteket az 1411:6. tc. óta hatalmi eszközökkel nem, csak egyházi büntetéssel lehetett teljesítésre szorítani, ez az eljárás azonban valósággal elárasztotta az országot *interdictummal* és kiközösítéssel. Mivel a 15. században a tizedszedési jogot túlnyomórészt már bérbe adták, a bérlők megszerezték azt a jogot, hogy a késelemben esetteket a helyi plébánossal *interdictum* alá vették, a makacsokat pedig a helynök elé idéztették.²⁵¹ Az egyház fegyvelmezésre szolgáló félelmetes "fegyvertára" így világiak kezébe került, vagy az egyházfők leplezetlen pénzügyi érdekeit szolgálta.²⁵² Mindezek következtében az elégedetlenséget sok botrányos eset kísérte. Ez történt a kalocsai egyházmegyében, ahol az *interdictummal* sújtott, késelemben esett tizedfizetők az arany plébánost saját templomában testileg bántalmazták,²⁵³ vagy a győri egyházmegyében, ahol Sopron vármegye főispánja, Kanizsai László, embereit a helynök meggyilkolására biztatta és megígérte nekik, hogy a pápai feloldozás költségeit megtéríti.²⁵⁴

A széles körben elterjedt elégedetlenség fontos tényezője volt az eljárási költségek mérhetetlen drágasága, különösen ami a római Kúriában folytatott pereskedéssel szemben. A zágrábi egyházmegye egyik papja a Kúriában éveken át folytatott pereskedéssel megnyert egy plébániát; ezután azonban már képtelen volt a taksát megfizetni, mert a per során "*totum suum patrimonium consumpsit.*"²⁵⁵ Hasonló adalékokat bőven lehetne még sorolni, és a költségeket az utazási, szállás- és ételmezei költségek csak növelték.²⁵⁶ Ehhez jött még a római utazások életveszélyes volta.²⁵⁷ Ez a veszély azonban az országon belül is főnnállt. Egy ügyvéd végrendeletet készített Veszprémből Győrbe való elutazása előtt arra az esetre gondolva, ha perbeli ellenfele meggyilkolná.²⁵⁸ A Jagelló-kor általánosan eldurvult viszonyai között egyes perlekedők valóban nem riadtak vissza attól sem, hogy ellenfeleiket ilyen módon távolítsák el az útból.²⁵⁹ A szentszékeknek a hatalmasok

²⁵¹ Például (1451): *DI 39552.*; 1453: *DI 39581.*; 1468: *DI 39571.*

²⁵² 1453: a kalocsai érsek, *Zichy IX.373, 386-390.*; 1458: az esztergomi érsek, *Zichy X.42.*

²⁵³ 1453: *DI 81099.*

²⁵⁴ 1433: *Sopron várm. II. 187-188.*

²⁵⁵ 1423-1424: *Lukcsics I.139, 160-161.*

²⁵⁶ 1427: három ügyhallgató (auditor) költségei 62 forintra rúgtak, *Lukcsics I.191.*; 1472: Kállay János költségjegyzéke 308 forintot tett ki, *DI 55929.*; 1478: ígéret 100 forintról egy 500 forint perértékű perben, *DI 88606.*; 1479: egy *nuncius* Rómába utazik ... *expensis largis, Kovachich, Form. 457.*; 1490: *Angelus legatus* ítéletlevele 10 forintba került, *DI 67108, 67109.*; 1500 körül: 236 és fél forint költség egy (a királyi kúriában is folyt) tizedperben, ahol az utasokat huszonnégy lovas kísérte, *DI 32547.*; 1520: egyes bencés apátok képviselője Rómában 1180 dukátot kölcsönöz, *Mon. Vespr. IV.282.*

²⁵⁷ 1494: *Mályusz 112-113.*

²⁵⁸ 1478: *DI 88606.* — tényleg fogságba esett, *DI 89247, 89248.*

²⁵⁹ 1509: *Békefi, Pásztó I.463.*; 1514. körül: *Werböczy fk. fol. 237v.*

és gazdagok iránt való elfogultsága,²⁶⁰ a többszörös pápai delegációk által okozott zavar,²⁶¹ a kiváltságosak kedvező helyzete²⁶² nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az országban az egyházi törvénykezéssel szemben előítélet alakuljon ki. A 16. század elején egy nemes a helynök végrehajtóját az oklevél megevéására kényszerítette.²⁶³ A pápa alig talált klerikust, aki hajlandó lett volna egy *conservatoriat* végrehajtani és a perlekedő egyház miatti panaszoktól visszhangzott az ország.²⁶⁴

Magyarország a mohácsi csatavesztés (1526) után hamarosan évszázadokra elveszítette állami önrendelkezését. A reformáció következtében középkori egyházának szervezete is összeomlott. Az ellenreformáció időszakában az egyházi bíraskodást is újjáalakították, egykori jelentőségét azonban többé már sohasem érte el.

²⁶⁰ Már a magyarországi huszitáknak a Marchia-i Jakab *inquisitor* (1437-1439) által rögzített pontjai (Nr. 44.) tartalmazták a tételt: ... *qui vult absolvi in curia Romana, apportet bursam plenam et absolvetur ab omnibus peccatis*, KARDOS TIBOR: *A laikus mozgalom magyar bibliája*, in: *Minerva* X (1931) 80. — Továbbá 1473: A bírósági jegyző összejártása a tehetős alperessel, *DI* 35677.; A 15. század vége: a Butkay család tagjai bizonyításra szolgáló okleveleiket gyűjtik Esztergomban. ... *inter dominos hinc et hanc fugan(do)*, *DI* 67233.; 1515: Bakócz Tamás bíboros lelkiismereti aggálllyal engedélyez egy jogkiterjesztést, *DI* 47110.

²⁶¹ Például 1476: hét fellebbezés, öt bíró egy perben, *Mon. Vespri. III.242-244.*; 1496: VI. Sándor pápa két különböző delegációja ugyanazon a napon, *Mon. Vespri. IV.65-69.*

²⁶² 1480: Mátyás király IV. Sixtus pápához, *Mon. Vat. I/6.159-160.*

²⁶³ (1500-1516): *Werbőczyfk. fol. 163r-163v.*

²⁶⁴ 1514: *conservatoria*, *Pannh. III.656-658.*; 1525: Szalkai László esztergomi érsek közleményei, *Theiner II.653.*